

تجربه توسعه در کشور ترکیه

۱. ویژگی‌های یک کشور توسعه‌یافته چیست؟

ابتدا باید بدانیم یک کشور توسعه‌یافته چگونه است و چه ویژگی‌هایی دارد تا بتوانیم ترکیه را نیز با این ویژگی‌ها بررسی کنیم. «توسعه» متداول‌ترین مفهوم در زبان آکادمیک برای توصیف وضعیت رفاه در کشورهای مختلف است. این مفهوم امروزه در ایران بیش از هر زمان دیگر جای خود را در میان عموم مردم باز کرده و البته تلقی‌های گوناگونی در ذهن ایجاد کرده است. علی‌رغم تداول این مفهوم و سابقه‌ای که در ادبیات علوم اجتماعی دارد، ارائه یک تعریف واحد و فراگیر از این مفهوم کار دشواری است. بنابراین شناخت توسعه با ویژگی‌های کمی و کیفی آن به‌نظر بهترین راه آشنایی با این مفهوم است.

کشوری توسعه‌یافته است که رفاه فراوانی برای همه شهروندانش فارغ از تفاوت‌های منطقه‌ای، نژادی، زبانی، دینی، و جنسیتی فراهم کند؛ کشوری که در آن همه افراد از استاندارد یک زندگی همراه با کرامت انسانی بهره‌مند باشند، از دوران کودکی از تغذیه، سرپناه، خدمات پزشکی و آموزش کافی بهره‌مند شوند و به‌گونه‌ای توانمند شوند که بتوانند استعدادهای خود را کشف کنند و برای شکوفایی خود تلاش کنند و به بهترین چیزی که می‌توانند تبدیل شوند. کشوری توسعه‌یافته است که مانعی بر سر راه خودشکوفایی افراد با علائق و مهارت‌های مختلف در حوزه‌های متعدد صنعت، کشاورزی، فرهنگ، و خدمات ایجاد نکند و عرصه رشد را بر هیچ گروه اجتماعی یا سیاسی محدود نکند. کشوری توسعه‌یافته است که امنیت مرزها و البته امنیت مخالفان و معترضان داخلی را تأمین کند. کشوری که بهترین تعاملات را در چارچوب قوانین و ارزش‌های جهانی کسب‌وکار و تعاملات سیاسی ایجاد کند و از انزوا بپرهیزد.

باتوجه به ویژگی‌های بیان‌شده برای مفهوم توسعه، زمانی که به کشورهای مختلف فکر می‌کنیم، سطحی شهودی از توسعه آنها به ذهن متبادر می‌شود و این امکان فراهم می‌شود که مقایسه‌ای ذهنی از میزان توسعه کشورها در ابعاد مختلف انجام دهیم. در این نوشتار در نظر داریم این درک شهودی در رابطه با کشور ترکیه را با بررسی دقیق‌تر ارزیابی کنیم و روند تاریخی توسعه در ترکیه و اصلی‌ترین بزنگاه‌های تاریخی توسعه را برای این کشور بررسی کنیم. پس سؤالات اصلی که این نوشتار به آنها می‌پردازد عبارتند از اینکه ترکیه به‌لحاظ توسعه در ابعاد مختلف در چه وضعیتی قرار گرفته، چگونه به جایگاه فعلی رسیده و برای رسیدن به این جایگاه چه هزینه‌هایی پرداخت کرده و چه سرمایه‌گذاری‌هایی انجام داده است.

۲. آشنایی با کشور ترکیه

جغرافیا: ترکیه موقعیت جغرافیایی منحصر به فردی دارد از این جهت که بخشی از آن در اروپا و بخشی دیگر در قاره آسیا واقع شده است. محدوده جغرافیایی ترکیه از دیگر کشورهای اروپایی بزرگ‌تر است. البته بخش وسیعی از این کشور در قاره آسیاست و تنها بخش کوچکی از آن متعلق به اروپاست. با این حال قسمت‌های اروپایی آن از محبوبیت بیشتری برخوردار است.

ترکیه در شمال با دریای سیاه، در شمال شرقی با گرجستان و ارمنستان، در شرق با آذربایجان و ایران، در جنوب شرق با عراق و سوریه، در غرب و جنوب غرب با دریای مدیترانه و دریای اژه، و در شمال غرب با یونان و بلغارستان همجوار است. پایتخت این کشور آنکارا و بزرگ‌ترین شهر آن استانبول است.

نظام سیاسی: جمهوری ترکیه مدرن که در سال ۱۹۲۳ پایه‌گذاری شد بعد از فروپاشی امپراتوری عثمانی، یک دموکراسی پارلمانی سکولار ملی‌خواه تشکیل داد. بعد از مدتی حکمرانی تک‌حزبی تحت حکومت پایه‌گذار یعنی مصطفی کمال ملقب به آتاتورک (پدر ترک‌ها) و جانشینش، ترکیه از دهه ۱۹۵۰ از طریق رأی شهروندان و انتخابات چندحزبی اداره شده است.

فرهنگ: به لحاظ قومی، حدود ۶۵ درصد جمعیت ترکیه را ترک‌ها و ۱۹ درصد را کردها تشکیل می‌دهند و اقلیت‌هایی چون عرب، آذربایجانی، زازا و... از عمده‌ترین قومیت‌های ساکن ترکیه هستند. به لحاظ دینی حدود ۸۳ درصد جمعیت را مسلمانان سنی مذهب و ۱۵ درصد مسلمانان شیعی مذهب تشکیل می‌دهند و بقیه لائیک یا پیروان ادیان دیگر هستند.

اشتراکات ایران و ترکیه: ایران و ترکیه در کنار هم به‌عنوان رقیب و دو کشوری که به لحاظ وضعیت توسعه قابل مقایسه هستند در نظر گرفته می‌شوند که این امر به دلیل شباهت‌های بین این دو کشور در حوزه‌های مختلف است. ایران و ترکیه از نظر موقعیت جغرافیایی و منطقه‌ای، و ویژگی‌های جمعیت‌شناختی و فرهنگی (بُعد دینی) بیشترین شباهت را با هم دارند. همچنین با در نظر گرفتن عملکرد اقتصادی این دو کشور از اوایل دهه ۹۰ میلادی، نزدیکی زیادی در تولید ناخالص داخلی و تولید ناخالص داخلی سرانه این دو کشور وجود دارد که البته پس از آن در طول سه دهه با پیشی گرفتن ترکیه از ایران، این دو از یکدیگر فاصله گرفته‌اند. در کنار شباهت پیشینی که این دو کشور در بُعد اقتصادی با هم داشته‌اند در حال حاضر با در نظر گرفتن امید به زندگی به‌عنوان یکی از برون‌دادهای توسعه انسانی نیز این دو به یکدیگر نزدیک هستند.

ایران و ترکیه در منطقه خاورمیانه قرار گرفته‌اند و بر اساس آمار سال ۲۰۲۰ کمتر از ۴۰۰ هزار نفر با هم اختلاف جمعیت دارند. در سال ۲۰۲۰ جمعیت ترکیه ۸۴۳۳۹۰۶۷ نفر و جمعیت ایران ۸۳۹۹۲۹۴۹ نفر بوده است. همچنین این دو به لحاظ ساختار جمعیت شباهت زیادی به هم دارند. آمار زیر متعلق به ساختار جمعیتی این دو در سال ۲۰۱۸ است.

بازه سنی	ترکیه (درصد)	ایران (درصد)
جمعیت ۰-۱۴ سال	۲۴.۲۶	۲۴.۲۳
جمعیت ۱۵-۲۴ سال	۱۵.۸۸	۱۴.۰۵
جمعیت ۲۵-۵۴ سال	۴۳.۲۶	۴۸.۸۶
جمعیت ۵۵-۶۴ سال	۸.۸۲	۷.۳۹
جمعیت ۶۵ سال به بالا	۷.۷۹	۵.۴۸
میانگین سنی جمعیت	۳۱.۴	۳۰.۸

نکته قابل توجه این است که ایران و ترکیه در سال ۱۹۹۰ هم به لحاظ جمعیتی شبیه بوده‌اند. جمعیت ترکیه در این سال ۵۳۹۲۱۷۶۰ نفر و جمعیت ایران ۵۶۳۶۶۲۱۷ نفر بوده است. یعنی این دو کشور در طول این سه دهه با نرخ رشد جمعیت نسبتاً یکسانی پیش رفته‌اند که این عامل در مقایسه وضعیت تولید ناخالص داخلی آنها حائز اهمیت است. همین‌طور به لحاظ توزیع

جمعیت برحسب گروه‌های دینی، جمعیت مسلمان ترکیه ۹۹.۸ درصد از کل جمعیت این کشور، و جمعیت مسلمان ایران ۹۹.۴ درصد از کل جمعیت این کشور را تشکیل می‌دهند. با در نظر گرفتن «امید به زندگی در بدو تولد» به‌عنوان یکی از عوامل توسعه انسانی، امید به زندگی در ترکیه در سال ۲۰۲۰ برابر با ۷۸.۴۵ سال و در ایران برابر با ۷۷.۳۳ سال است.

علاوه بر ویژگی‌های منطقه‌ای، جمعیت‌شناختی، دینی، و توسعه انسانی مشترک بین دو کشور ایران و ترکیه، این دو به‌لحاظ سیر تاریخی عملکرد اقتصادی‌شان نیز قابل مقایسه هستند. در سال ۱۹۹۰ تولید ناخالص داخلی ترکیه معادل ۱۵۰ میلیارد دلار و ایران معادل ۱۲۴ میلیارد دلار بوده است. این رقم در سال ۲۰۱۷ برای ترکیه به ۸۵۲ میلیارد دلار و برای ایران به ۴۵۴ میلیارد دلار رسیده است. یعنی در طول ۲۷ سال تولید ناخالص داخلی برای ترکیه به‌طور متوسط سالیانه ۱۷ درصد و برای ایران ۱۰ درصد رشد داشته است.^۱

در سال ۱۹۹۱ تولید ناخالص داخلی سرانه ترکیه (برحسب برابری قدرت خرید) معادل با ۱۱۲۸۹ دلار و برای ایران ۱۲۴۸۰ دلار بوده است. در سال ۲۰۱۷ ترکیه این مقدار را به ۲۵۰۳۰ دلار و ایران به ۱۹۰۹۷ دلار رسانده است. یعنی در طول ۲۶ سال، تولید ناخالص داخلی سرانه به قیمت ثابت دلار، برای ترکیه به‌طور متوسط سالیانه حدود ۴.۶ درصد و برای ایران ۲ درصد افزایش داشته است.

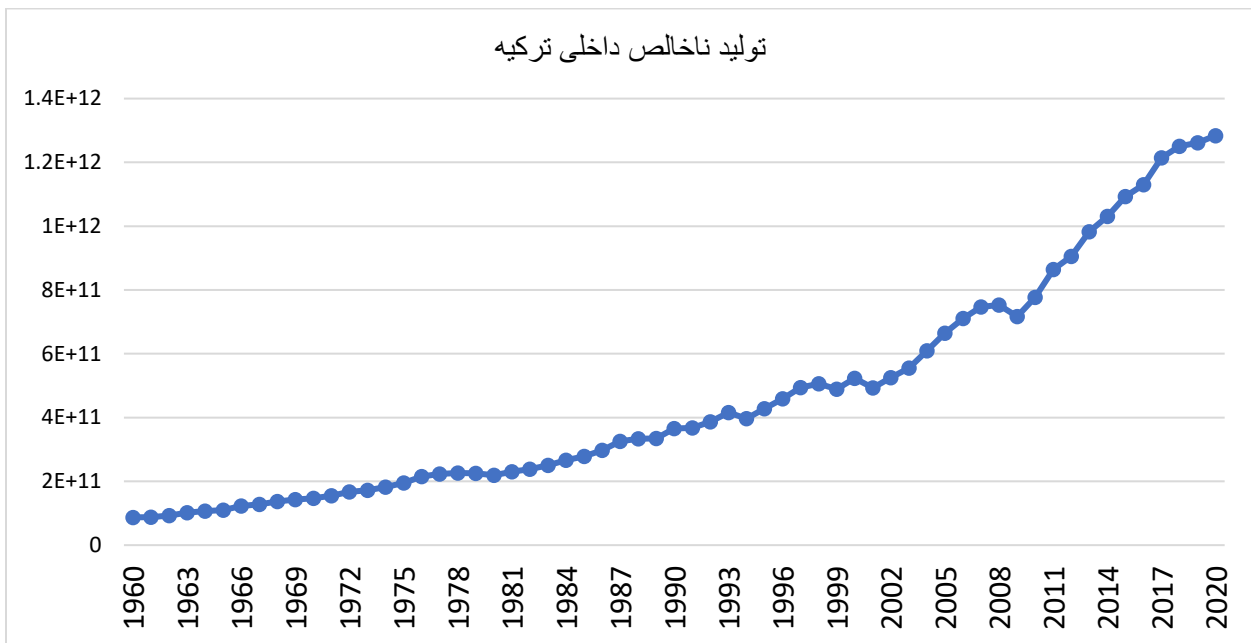
در سال ۱۹۹۰ تولید ناخالص داخلی سرانه برای ترکیه معادل ۲۷۹۴ دلار و برای ایران ۲۲۱۴ دلار بوده است. این مقدار در سال ۲۰۱۷ برای ترکیه به ۱۰۵۱۳ و برای ایران به ۵۶۲۷ دلار افزایش یافته است. یعنی در طول ۲۷ سال تولید ناخالص داخلی سرانه به قیمت ثابت دلار برای ترکیه به‌طور متوسط سالیانه ۱۰.۲ درصد و برای ایران ۵.۷ درصد افزایش داشته است.

۳. ترکیه امروز: دستاوردهای توسعه

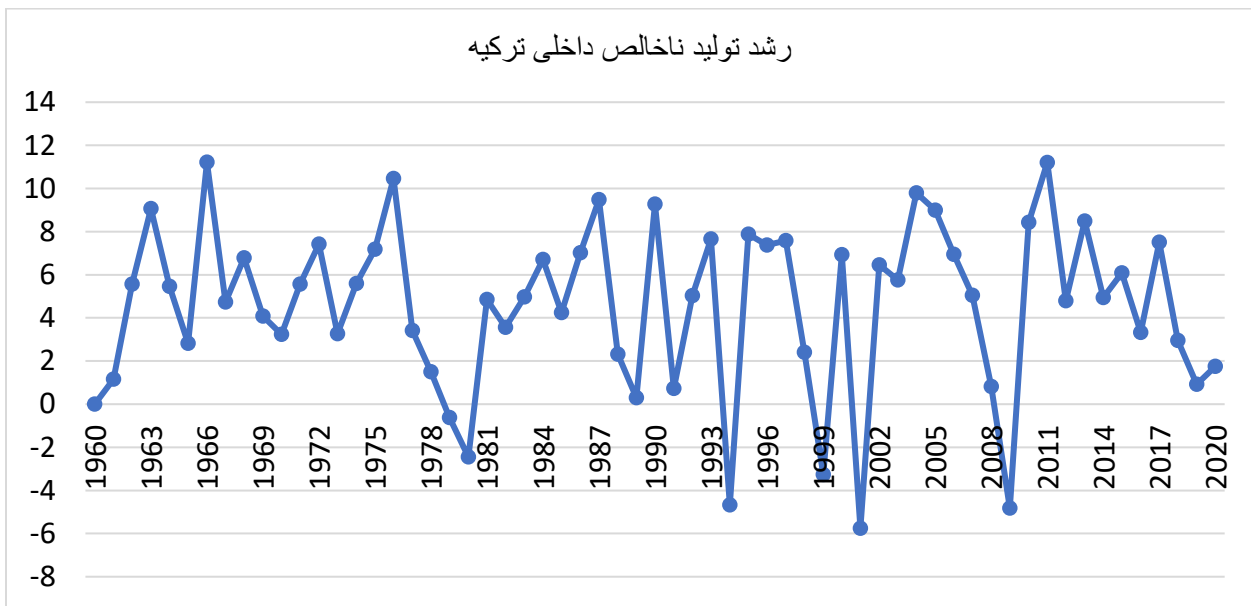
بر اساس ارزیابی صندوق بین‌المللی پول، ترکیه یک اقتصاد در حال ظهور است که به‌عنوان یکی از جدیدترین کشورهای صنعتی‌شده در دنیا شناخته می‌شود. به گزارش بانک جهانی در سال ۲۰۲۰، ترکیه به‌لحاظ تولید ناخالص داخلی اسمی نوزدهمین کشور دنیا و از نظر تولید ناخالص داخلی بر اساس برابری قدرت خرید یازدهمین قدرت دنیاست. روند این شاخص در کشور ترکیه نشان می‌دهد که این کشور به‌طور خاص از سال ۲۰۱۰ تا ۲۰۲۰ روندی صعودی طی کرده است. در شاخص تولید ناخالص داخلی بر اساس برابری قدرت خرید، ترکیه در سال ۲۰۱۰ رتبه ۱۶ دنیا را داشته است، در سال ۲۰۱۵ به رتبه ۱۴ دنیا ارتقا یافته، و در سال ۲۰۲۰ نیز به رتبه ۱۱ دنیا دست یافته است. بر اساس تولید ناخالص داخلی سرانه به دلار، یعنی نسبت تولید ناخالص داخلی به جمعیت این کشور، ترکیه در سال ۲۰۲۰ رتبه ۵۴ دنیا را دارد. روند اقتصاد ترکیه در ۶۰ سال گذشته جالب بوده است. نرخ رشد اقتصادی ترکیه در طول ۶۰ سال گذشته (به‌جز ۵ سال) مثبت بوده است و روند صعودی بسیار باثباتی را تجربه کرده که میانگین این رشد ۵ درصد است. این روند باثبات به محقق شدن وضعیت امروز ترکیه بسیار کمک کرده است. این روند را در دو نمودار زیر می‌توانید مشاهده کنید.

۱. بر حسب قیمت دلار در سال پایه (ابتدایی)

تولید ناخالص داخلی ترکیه

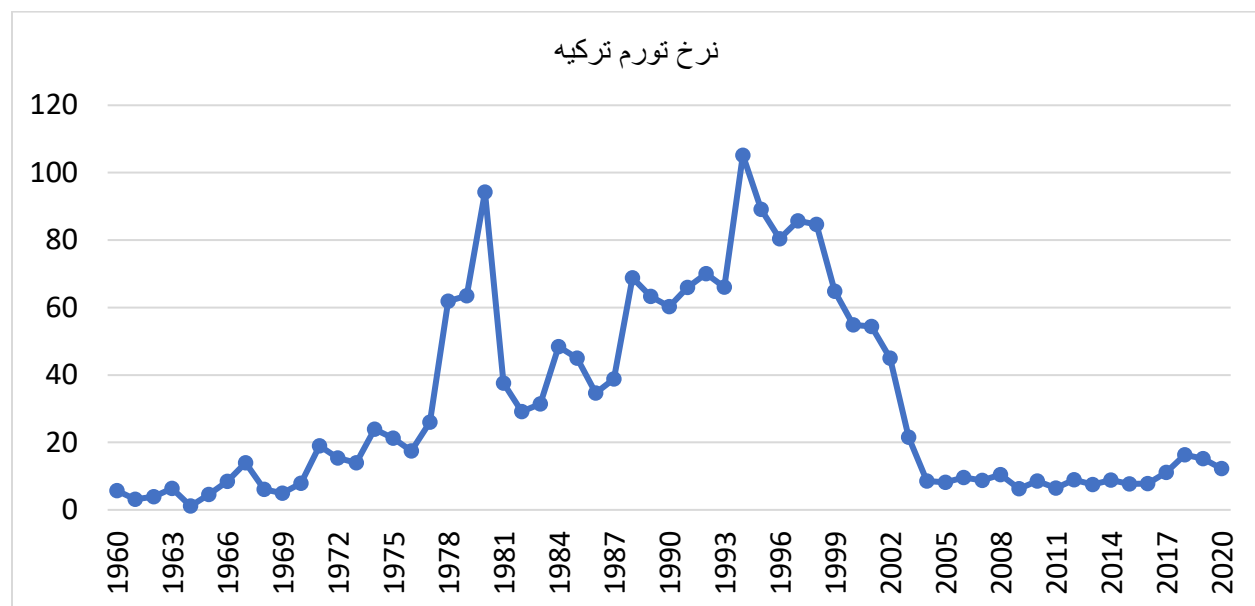
رشد تولید ناخالص داخلی ترکیه

ترکیه در میان کشورهای پیشتاز جهان در تولید محصولات کشاورزی، پارچه، وسایل حمل و نقل موتوری، تجهیزات حمل و نقل، مواد ساختمانی و وسایل برقی خانگی قرار دارد. ترکیه به منظور تأمین انرژی مورد نیاز جمعیتش و تضمین افزایش استاندارد زندگی از دهه ۱۹۵۰ طرح ساخت نیروگاه‌های اتمی را آغاز کرده، اما به دلایل مالی و ایمنی، دائم با تعطیلی مواجه شده است.

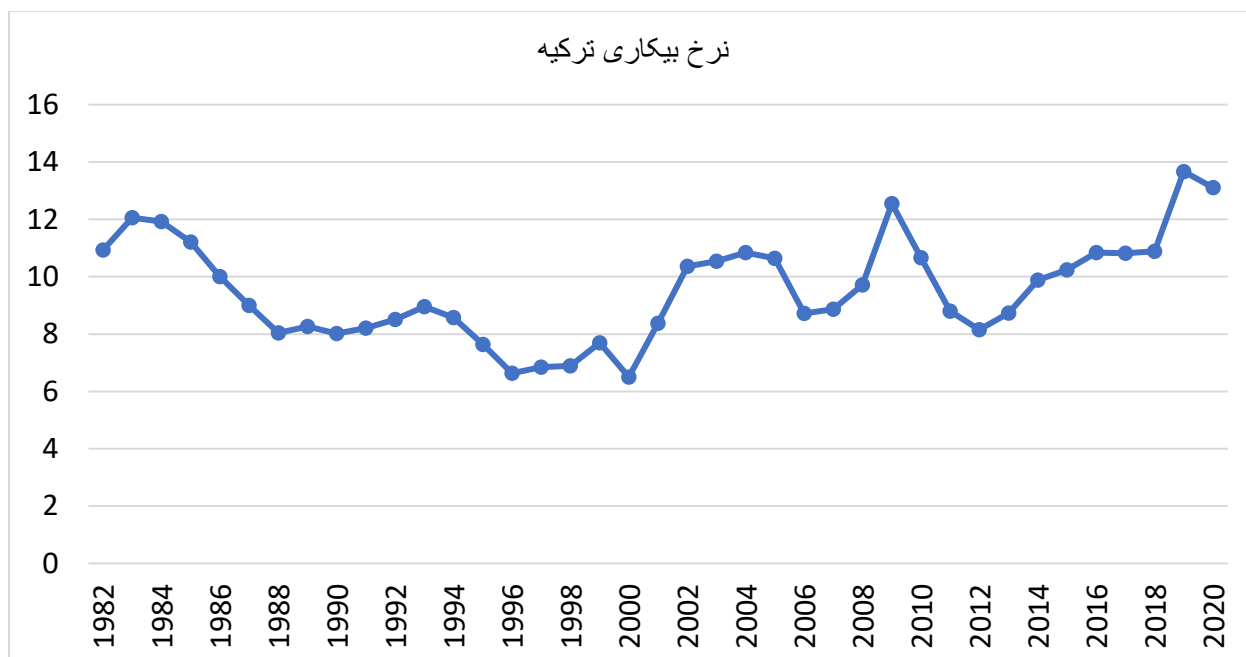
در ۲۰ سال گذشته ترکیه شاهد پیشرفت چشم‌گیری در عرصه‌های اجتماعی و اقتصادی بوده، به‌گونه‌ای که سطح استخدام و درآمد در این کشور بهبود زیادی داشته‌است. ترکیه از اعضای بنیان‌گذار «سازمان همکاری و توسعه اقتصادی»^۱ در سال ۱۹۶۱ و اقتصادهای اصلی گروه ۲۰ در سال ۱۹۹۹ است. از سال ۱۹۹۵ ترکیه عضوی از اتحادیه گمرک ترکیه-اتحادیه اروپا^۲ است.

یکی از مهم‌ترین چالش‌های اقتصادی ترکیه در گذشته نرخ تورم بالای آن بوده که در برخی از سال‌ها به بیش از ۱۰۰ درصد نیز افزایش یافته است. اما دستاورد بزرگی که ترکیه در ابتدای قرن ۲۱ در عرصه اقتصاد به‌دست آورد این بود که به‌نوعی توانست تورم خود را کنترل کند. هرچند در چند سال گذشته تورم اندکی افزایش داشته اما همچنان تحت کنترل به‌نظر می‌رسد. در نمودار زیر روند تورم ترکیه را مشاهده می‌کنید.

اگر بخواهیم متغیر اصلی دیگری را در اقتصاد ترکیه بررسی کنیم می‌توان گفت ثبات نرخ بیکاری در ترکیه از دستاوردهای بزرگ اقتصادی آن است. نرخ بیکاری ترکیه به‌طور میانگین در طول ۴۰ سال گذشته ۱۰ درصد بوده که در بسیاری از سال‌ها این نرخ تک‌رقمی و نزدیک به بیکاری طبیعی (اشتغال کامل) بوده است.

1. OECD
 2. G 20
 3. European union-turkey customs union

در ادامه مروری مختصر بر عملکرد این کشور در سه بخش صنعت، کشاورزی و خدمات خواهیم داشت:

بخش صنعت

ترکیه از بزرگ‌ترین تولیدکنندگان وسایل برقی خانگی در جهان است. اغلب این محصولات به کشورهای اروپایی صادر می‌شوند. سهم بازار محصولات الکترونیک خانگی شرکت‌های ترکی در اتحادیه اروپا رو به افزایش بوده که ناشی از قرارداد تجارت بین ترکیه و اتحادیه اروپا بوده است. برای مثال در مورد تلویزیون‌های رنگی، سهم ترکیه از ۵ درصد در سال ۱۹۹۵ به بیش از ۵۰ درصد در سال ۲۰۰۵ رسیده است.^۱ وستل^۲ و بکو^۳ از مهم‌ترین برندهای تلویزیون ترک در اروپا هستند.

همچنین ترکیه در سال ۲۰۱۵ تبدیل به چهاردهمین تولیدکننده وسایل نقلیه موتوری در جهان شد. منطقه مرمره^۴ در ترکیه به‌طور خاص در حوزه ساخت خودرو و قطعات آن مشهور است. برندهای ترکی نظیر تمسا^۵، اوتوکار^۶، و بی ام سی^۷ در زمره بزرگ‌ترین تولیدکنندگان ون، اتوبوس و کامیون در دنیا هستند. همین‌طور ترکیه از سال ۲۰۱۸ با برند توگ^۸ به ساخت وسایل نقلیه الکترونیکی روی آورده است. ترکیه در تولید فلزات نیز سهم عمده‌ای دارد. برای نمونه این کشور هشتمین تولیدکننده استیل در دنیاست.

1. "Europe's No. 3 TV Manufacturer, a Private Company: PROFILO-TELRA". *Business Wire*. *BNET*. 19 August 2005. Archived from the original on 30 May 2012. Retrieved 29 August 2008

به نقل از: https://en.wikipedia.org/wiki/Economy_of_Turkey

2. Vestel
3. Beko
4. Marmara
5. TEMSA
6. Otokar
7. BMC
8. TOGG

ترکیه اهمیت ویژه‌ای برای علم و فناوری قائل است. «توبیتاک»^۱ آژانس ملی هدایتگر برای توسعه علم، فناوری و نوآوری و تحقیق و توسعه در ترکیه است. همچنین ترکیه تعداد قابل توجهی از مؤسسات و آژانس‌های ملی برای ترویج و بهبود فعالیت‌های علمی در حوزه نظامی و استفاده صلح‌آمیز از انرژی هسته‌ای دارد.

بخش کشاورزی

کشاورزی نقش زیادی در اقتصاد ملی ترکیه دارد، البته در سال‌های اخیر در اثر تغییرات اقلیم سهم کشاورزی در اقتصاد این کشور کمتر شده است. در سال ۲۰۱۵ حدود ۲۱ درصد مشاغل در بخش کشاورزی بوده و همچنین ۱۰ درصد صادرات این کشور و ۷.۵ درصد تولید ناخالص داخلی را بخش کشاورزی تشکیل داده است. ترکیه از سال ۲۰۰۸ هشتمین تولیدکننده بزرگ محصولات کشاورزی در دنیا بوده است.

خدمات

حمل و نقل: در سال ۲۰۱۵ فرودگاه آتاتورک استانبول به یازدهمین فرودگاه پررفت‌وآمد جهان تبدیل شد. در حال حاضر سومین فرودگاه بین‌المللی استانبول در حال ساخت است که قرار است با ظرفیت خدمت‌رسانی به ۱۵۰ میلیون مسافر در سال، بزرگ‌ترین فرودگاه جهان باشد. خطوط هوایی ترکیه نیز بسیار فعال بوده و نقش عمده‌ای در بخش خدمات حمل و نقل دنیا ایفا می‌کند.

راه‌آهن ترکیه که توسط دولت این کشور اداره می‌شود به لحاظ میزان پوشش دهی بیست و سومین راه‌آهن بزرگ در جهان است. در حال حاضر سرمایه‌گذاری‌هایی برای گسترش خطوط پرسرعت راه‌آهن در ترکیه در حال انجام است. همچنین، خط آبی تجاری ترکیه دارای رتبه هفتم جهان است.

گردشگری: در سال ۲۰۱۹، ترکیه از نظر پذیرش گردشگران خارجی رتبه ششم در دنیا را به خود اختصاص داد. در سال‌های اخیر ترکیه تبدیل به یک مقصد گردشگری جذاب برای اروپاییان شده و با کشورهای نظیر یونان، ایتالیا و اسپانیا در حال رقابت است. ماکلا و آنتالیا دو مقصد محبوب برای گردشگران خارجی به حساب می‌آیند. توریسم پزشکی نیز از انواع گردشگری در ترکیه است که در سال ۲۰۱۹ نزدیک به یک میلیارد دلار نصیب ترکیه کرده است. حدود ۶۰ درصد این میزان حاصل خدمات جراحی پلاستیک است.

۴. ترکیه امروز: چالش‌ها و بحران‌های توسعه

در کنار پیشرفت‌های اقتصادی ترکیه نباید از بحران‌ها و چالش‌هایی که این کشور با آنها روبروست غافل شد. در سال‌های اخیر اقتصاد ترکیه با چالش‌های داخلی و خارجی از جمله ورود پناهجویان سوری به خاک این کشور و همین‌طور کاهش سرعت اصلاحات اقتصادی دست‌وپنجه نرم می‌کند. کسری بودجه نیز در سال‌های اخیر فشارهایی را به عملکرد اقتصادی دولت وارد کرده است و به‌نوعی باعث شده دولت مجبور شود سیاست‌هایی اعمال کند که ارزش پول ملی را کاهش دهد. از دیگر چالش‌های ترکیه خروج افراد با سرمایه‌های هنگفت از این کشور است. سال ۲۰۱۷ دومین سال متوالی بود که بیش از ۵۰۰۰ سرمایه‌دار (هر

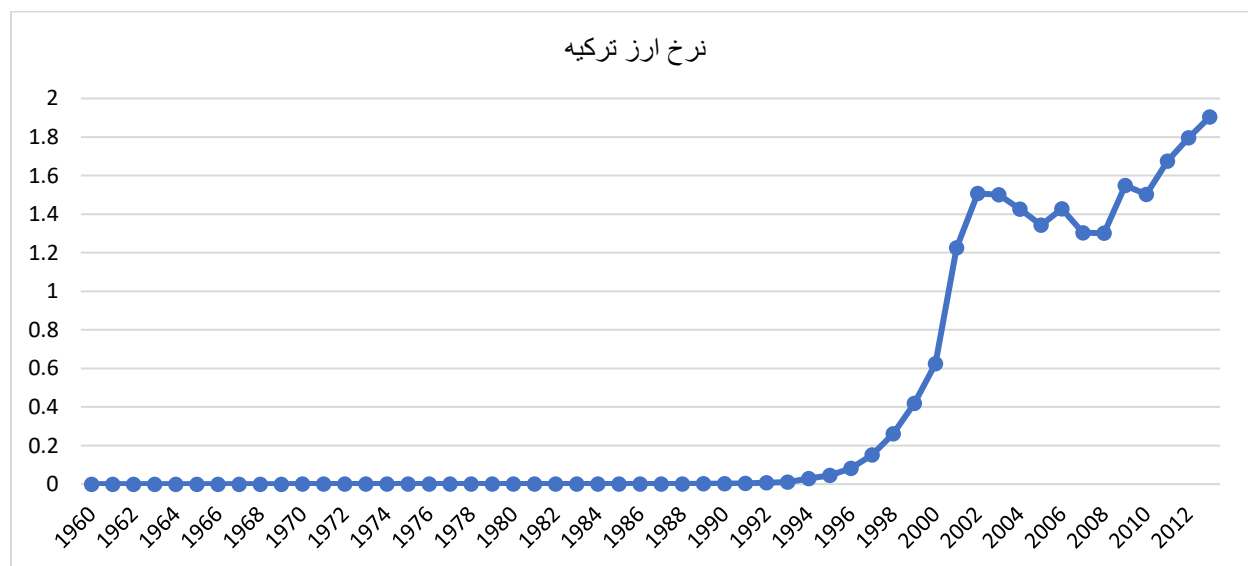
¹ TUBITAK

سرمایه‌دار با حداقل ۱ میلیون دلار سرمایه) خاک این کشور را ترک کردند. اصلی‌ترین دلیل خروج این افراد، کاهش ارزش پول این کشور در مقایسه با دلار آمریکا، موانع سرمایه‌گذاری در این کشور و برخی سیاست‌های سرکوب‌گرانه دولت عنوان شده است.

یک ویژگی دیرینه اقتصاد ترکیه نرخ پایین پس‌انداز است. در دولت رجب اردوغان ترکیه دچار کسری بودجه جاری عمده‌ای بوده است که در سال ۲۰۱۸ به ۷.۱ میلیارد دلار رسیده است. اقتصاد ترکیه بر ورود سرمایه برای حمایت از کاستی‌های بخش خصوصی تکیه کرده است چرا که بانک‌های ترکیه و شرکت‌های بزرگ اغلب مبالغ هنگفتی به ارز خارجی قرض گرفته‌اند. در مجموع ترکیه به‌طور سالانه ۲۰۰ میلیارد دلار برای تأمین کسری بودجه جاری و پرداخت بدهی‌ها نیاز دارد، درحالی‌که ذخیره ارز خارجی این کشور تنها ۸۵ میلیارد دلار است. از این‌رو، همیشه ترس آن می‌رود که ورود سرمایه‌های خارجی به این کشور متوقف شود و یا کاهش یابد.

سال ۲۰۱۸ برای ترکیه با بحران بدهی و کاهش ارزش لیر، افزایش هزینه قرض و وام‌های بد همراه بوده است که ناشی از کسری حساب جاری، بدهی با ارز خارجی، و سیاست‌های اردوغان در تعریف نرخ سود بوده است. در آگوست ۲۰۱۸ ارزش لیر در اثر توییت ترامپ مبنی بر دو برابر کردن تعرفه استیل و آلومینیوم ترکیه به‌شدت سقوط کرد. در همان روز لیر ۱۷ درصد ارزش خود را از دست داد که این مقدار بعدها به ۴۰ درصد افزایش یافت. در پایان سال ۲۰۱۸ ترکیه وارد مرحله رکود شد.

کاهش ارزش پول ملی ترکیه در دو دهه اخیر از چالش‌برانگیزترین مباحث اقتصادی ترکیه شده است. البته که کاهش ارزش پول ترکیه به افزایش جذابیت برای گردشگران و همچنین ارتقای صادرات کمک می‌کند، اما مشکلاتی را نیز برای واردات و قیمت آن‌ها در ترکیه ایجاد می‌کند و انگیزه سرمایه‌گذاری خارجی را نیز به‌شدت کاهش می‌دهد. روند نرخ ارز ترکیه را در طول ۶۰ سال گذشته در نمودار زیر مشاهده می‌کنید.^۱

۱. داده‌های نرخ ارز ترکیه در بانک اطلاعاتی بانک جهانی تنها تا سال ۲۰۱۳ موجود است. این روند افزایشی برای سال‌های اخیر نیز ادامه یافته است.

به‌طور متوسط ترکیه تا سال ۲۰۱۸ سالیانه ۵ درصد رشد را تجربه کرد تا اینکه در میانه سال ۲۰۱۸ با دوره رکود، سپس بهبود و مجدداً همه‌گیری کووید ۱۹ مواجه شد و رشد سالیانه آن به ۰.۵ درصد کاهش پیدا کرد. اوج تأثیر کووید ۱۹ بر این کشور مانند کشورهای دیگر در سال ۲۰۲۰ بود که طبق پیش‌بینی‌ها انتظار می‌رود در سال ۲۰۲۱ ترکیه رشدی بین ۳ تا ۴ درصد را تجربه کند. در نتیجه این پدیده‌ها ترکیه با نرخ تورم ۲۵ درصد در سال ۲۰۱۸ روبرو شد که حالا تلاش دارد با سیاست‌های جدید بانکی نرخ تورم را تک رقمی کند.

ناگفته نماند که خروج ترکیه از رکود جهانی ناشی از کووید ۱۹ مثال‌زدنی است. به گزارش بلومبرگ، در سال ۲۰۲۱ ترکیه نسبت به بسیاری از اقتصادهای بزرگ دنیا به‌جز چین رشد سریع‌تری را تجربه کرده است، البته این رشد کم‌هزینه نبوده است. کاهش ارزش پول ملی از هزینه‌های این رشد بوده است. در طول سه ماه اول سال ۲۰۲۱، لیر ترکیه نسبت به دلار آمریکا ۱۰ درصد ارزش خود را از دست داد.

در نیمه دوم سال ۲۰۲۱ نیز تولید ناخالص داخلی ۲۱.۷ درصد افزایش پیدا کرد که سریع‌ترین رشد اقتصادی از سال ۱۹۹۹ این کشور بوده است. این رشد محصول اصلاحات اعتباری و کاهش نرخ سود در این کشور و البته افزایش مصرف بود که تورم را به حدود ۲۰ درصد رساند.^۱

طبق گزارش «سازمان همکاری و توسعه اقتصادی»، که داده‌های این کشور تا سال ۲۰۱۵ را شامل می‌شود، نابرابری و بحران‌های زیست‌محیطی دو بحران امروز ترکیه هستند. در حیطه نابرابری، سه شکل نابرابری جنسیتی، نابرابری در درآمد، و نابرابری منطقه‌ای به چشم می‌خورند.

ترکیه جزء اولین کشورهای اروپایی بود که در سال ۱۹۳۴ پیش از کشورهایی چون فرانسه، ایتالیا و یونان حق رأی را برای زنان به رسمیت شناخت. ترکیه جنبش زنان قدرتمند و فعالان زیادی در حوزه حقوق زنان دارد، با این حال شکاف بین حقوق زنان و مردان از بحران‌های موجود در این کشور است. با وجود حمایت‌های قانونی از حقوق زنان، ترکیه همچنان شرایط مطلوبی در این حوزه ندارد.

طبق شاخص جهانی «شکاف جنسیتی» در سال ۲۰۲۱، ترکیه در میان ۱۵۶ کشور رتبه ۱۳۳ را به خود اختصاص داده است. در جزئیات این گزارش، ترکیه در دستاوردهای تحصیلی زنان رتبه ۱۰۱، در توانمندسازی سیاسی رتبه ۱۱۴، در مشارکت و فرصت‌های اقتصادی رتبه ۱۴۰ و در سلامتی و بقای زنان رتبه ۱۰۵ را به‌دست آورده است. اختلاف در مشارکت زنان و مردان در فعالیت‌های اقتصادی و مشارکت سیاسی از وجوه نابرابری جنسیتی در ترکیه است. بر اساس آخرین گزارش‌ها از ترکیه، تنها درصد از اعضای مجلس این کشور و ۳ درصد از شهردارها را زنان تشکیل می‌دهند. در مشارکت نیروی کار، نرخ مشارکت برای زنان ۳۲ درصد و برای مردان ۶۸ درصد برآورد شده است.^۲

1. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2021-05-31/turkey-s-economy-outperformed-most-peers-but-at-a-cost-kpc9wch8>

2. <https://eca.unwomen.org/en/where-we-are/turkey>

در حوزه خشونت علیه زنان نیز وضعیت ترکیه هشداردهنده است. تنها در سال ۲۰۲۰، ۲۶۶ زن در ترکیه جان خود را در اثر خشونت از سوی مردان از دست دادند. قتل‌های ناموسی از وجوه خشونت علیه زنان در ترکیه است که در مناطق کردنشین این کشور و کلان‌شهرهایی چون استانبول و آنکارا بیشتر دیده می‌شود. قتل‌های ناموسی در این کشور از یک سو ناشی از تحمل اجتماعی و فرهنگی ترکیه در مقابل این شکل از خشونت، و از سوی دیگر محصول کاهلی قانون در مجازات سخت مجرمان این دسته از جرایم است.

در نابرابری درآمد، ترکیه وضعیت خوبی در ضریب جینی ندارد که این نشان از اختلاف درآمد فاحش در این کشور دارد، به طوری که ۲۰ درصد قشر فقیر جامعه ترکیه تنها ۶.۱ درصد از درآمد ملی را به خود اختصاص می‌دهند. ترکیه از توسعه نامتوازن جغرافیایی نیز رنج می‌برد، چراکه ثروت کشور اغلب در بخش‌های غرب و شمال غربی متمرکز شده است و شرق و جنوب شرق از فقر، کمی تولید اقتصادی و نرخ بالای بیکاری و البته بحران‌های فرهنگی و اجتماعی ناشی از اقتصاد توسعه‌نیافته رنج می‌برد.

از سوی دیگر، بیش از سه چهارم جمعیت ترکیه در معرض هوای آلوده قرار دارند. رشد جمعیت، شهرنشینی، توسعه سریع حمل‌ونقل جاده‌ای، و تولید انرژی ذغال سنگ منجر به افزایش فشارهای زیست‌محیطی شده‌اند. بخش انرژی منبع اصلی آزادسازی گازهای گلخانه‌ای در ترکیه است که منجر به تغییرات اقلیم در ترکیه و تأثیر مخرب بر اقتصاد از طریق افزایش گرد و غبار شده و کشاورزی را کاهش داده است.

این دو ویژگی یعنی نابرابری و فشارهای زیست‌محیطی ترکیه را از اقتصادهای پیشرفته جهان متمایز می‌کند. البته مشکلات زیست‌محیطی اخیراً مورد توجه دولت و نهادهای دولتی در این کشور قرار گرفته است. برای مثال دولت در حال حمایت از پروژه ملی خودروی برقی است و در سال ۲۰۱۶ مالیات برای خودروهای الکترونیک را ۷۵ درصد کاهش داد. همچنین وزارت محیط زیست و شهرسازی در سال ۲۰۱۹ اعلام کرد که ۳۰۰۰ کیلومتر مسیر دوچرخه‌سواری و ۳۰۰۰ کیلومتر مسیر سبز برای پیاده‌روی را تا سال ۲۰۲۳ فراهم خواهد آورد.

۵. الگوی توسعه ترکیه

می‌توان گفت دو الگوی عمده توسعه وجود دارد که هر کدام ویژگی‌های خود را دارد و البته ساختار منحصر به فرد خود برای ظهور و بروز را نیاز دارد. الگوی توسعه از پایین که ماحصل جنبش‌های مدنی و فشارهای جامعه مدنی و نهادهای آن بر دولت‌هاست، و الگوی توسعه از بالا که محصول برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری از سوی دولت‌هاست. الگوی اول اغلب در کشورهایی به ثمر نشست که از قرن هجدهم قدم در راه صنعتی شدن و توسعه نهادند. کشورهایی چون انگلستان، فرانسه و آمریکا از مثال‌های بارز این الگو هستند که در آنها هشیاری مدنی و مطالبه‌گری در قالب جنبش‌ها و انقلاب‌ها منجر به تغییر یا سرنگونی حکومت‌ها شده و در دراز مدت از آنها حکومت‌ها و دولت‌های توسعه‌خواه ساخته است.

اما الگوی توسعه برنامه‌ریزی شده به شکل پررنگ‌تر در همین قرن اخیر مشاهده می‌شود. کشورهایی چون چین، سنگاپور، و کره جنوبی از جمله کشورهایی هستند که با داشتن دولت‌های نسبتاً توسعه‌خواه قدم در راه توسعه گذاشته‌اند. ترکیه نیز از جمله

کشورهایی است که از زمان مصطفی کمال پاشا از طریق سیاست‌های اتخاذ شده توسط رهبران‌ش وارد فاز توسعه شده است. در این نوشتار در ادامه با راهبردها و سیاست‌های توسعه در ترکیه بیشتر آشنا خواهیم شد.

ناگفته نماند در این میان کشورهای هستند که توسعه آنها را محصول ترکیبی از هر دو الگوی توسعه از پایین و توسعه برنامه‌ریزی شده از بالا دانسته‌اند که ژاپن مصداقی برای این الگوست.

۶. راهبردها و سیاست‌های توسعه ترکیه

الف) قوانین توسعه‌دهنده بخش خصوصی و چابک‌سازی دولت

بیرهای آناتولی براساس تفسیر سازه‌انگار از آموزه‌های دینی، اسلام را دینی می‌دانند که به‌شدت با فردیت بازار و لیبرالیسم اقتصادی هماهنگ است. بازتفسیری که بیرهای آناتولی از اسلام ارائه دادند و با تمسک به آن ادبیات دینی خاص، فعالیت اقتصادی خود را آفریدند، یادآور نقشی است که آموزه‌های پروتستان در برهه‌ای از تاریخ اروپا ایفا کرد. در این میان قوانینی در ترکیه تصویب شد که نقش تعیین‌کننده‌ای در روند فعلی خصوصی‌سازی ترکیه ایفا کرد. در ادامه به برخی از این قوانین اشاره می‌کنیم.

۱- تصویب قانون ۴۰۴۶ خصوصی‌سازی در سال ۱۹۹۴ با محورهای:

- کاهش مداخله دولت در فعالیت اقتصادی؛
- کاهش بار پولی بنگاه‌های اقتصادی دولتی بر بودجه ملی؛
- توسعه بازارهای سرمایه؛
- هدایت مجدد منابع به سوی سرمایه‌گذاری جدید.

۲- تشکیل شورای عالی خصوصی‌سازی به‌عنوان نهاد مسئول در خصوصی‌سازی ترکیه:

شامل دستگاه سازمان خصوصی‌سازی، اجرای تصمیم‌های شورای عالی، مشاوره به شورای عالی در امور انتقال بنگاه‌های اقتصادی دولتی به خصوصی و تجدید ساختار و نوسازی بنگاه‌های دولتی.

۳- اجرای خصوصی‌سازی اقتصادی از طریق فروش، اجاره، تفویض حقوق عملیاتی، ایجاد حقوق مالکیت و مدل سهمیه سود.

اصول و اولویت‌های اجرای خصوصی‌سازی اقتصادی در ترکیه به شرح زیر بوده است:

- کاستن از بیکاری ناشی از خصوصی‌سازی از طریق تأمین اجتماعی؛
- افزایش مشارکت در اجرای خصوصی‌سازی؛
- افزایش شفافیت فعالیت‌های خصوصی‌سازی؛
- محافظت از بازار آزاد در برابر سازوکارهای ضد رقابتی و محافظت از انحصار؛
- افزایش پخش سرمایه در لایه‌های جامعه؛
- اولویت به خصوصی‌سازی بانک‌های دولتی؛
- تأمین نفع عمومی از طریق سهم طلایی در مؤسسه‌های راهبردی؛

▪ خصوصی سازی منابع طبیعی از طریق واگذاری حقوق مالکیت.^۱

به علاوه سازمان‌هایی که در دستور کار خصوصی سازی قرار گرفتند عبارتند از:

- بنگاه‌های اقتصادی دولتی، بنگاه‌های وابسته، عملیات، واحدهای عملیاتی و دارایی آنها
- سهام عمومی و سهام سازمان‌های تجاری بی‌تعلق به بنگاه‌های اقتصادی دولتی؛
- سهام عمومی و سهام متعلق به خزانه؛
- سازمان‌های تأمین و تولیدکننده کالا و خدمات دارای بودجه ملی و تکمیلی؛

اجرای خصوصی سازی نیز از سال ۱۹۸۴ با انتقال کارخانه‌های ناتمام بنگاه‌های اقتصادی دولتی به بخش خصوصی و به قصد تکمیل آنها آغاز شد. در سال ۱۹۸۶ خصوصی سازی سرعت گرفت و از پانزده کارخانه خصوصی سازی شده به ۱۷۴ شرکت رسید.^۲ در سال ۱۹۸۵، کل دریافتی حاصل از اجرای خصوصی سازی، ۸.۹ میلیارد دلار بود. در حالی که کل عواید نهادها در دوران برنامه خصوصی سازی از سال ۱۹۸۵ تا دسامبر ۲۰۰۲ با احتساب ۲.۱ میلیارد دلار سود سهام و ۱.۹ میلیارد دلار درآمدهای دیگر به ۱۱.۹ میلیارد دلار رسید در نتیجه:

- - دولت از صحنه صنعت و خدمات و توزیع کنار گذاشته شد.
- - دولت از بنادر و پالایش نفت کنار کشید.
- - خصوصی سازی بانک‌های عمومی موجب شد تا عرضه ۱۲ درصد سهام دولتی بانک‌ها در سال ۱۹۹۸، در سطح داخل و خارجی بزرگ‌ترین عرضه را در طول تاریخ ترکیه تجربه کند.^۳

ب) جذب سرمایه خارجی و تسهیل تجارت

۱- تصویب قانون حمایت از سرمایه خارجی

در ۱۷ ژوئن ۲۰۰۳ قوانین چهارگانه اقتصادی در حمایت از سرمایه‌گذاری خارجی بدین شرح وضع شد:

- - آزادی سرمایه‌گذاری در ترکیه با حذف موانع پیشین؛
- - تضمین ضمانت‌نامه‌های موجود در بستری شفاف؛
- - ارتقای سیاست‌های مبتنی بر سرمایه‌گذاری خارجی در انطباق با استانداردهای بین‌المللی؛
- - تغییر سیاست کنترل بر سرمایه‌گذاری.

این قوانین، بستر لازم را برای سرمایه‌گذاری‌های خارجی فراهم کرد.^۴

1. Adham, 2006: 27
2. sonat, 2013, pp 16-19
3. Sonat, 2013, p 20
4 Balasaa, 1987: p 181

۲- تمهیدهای اقتصادی برای جذب شرکت‌های چندملیتی

پس از حمایت‌های شخص اردوغان از فلسطین، اعراب زیادی تمایل یافتند تا در ترکیه سرمایه‌گذاری‌های گوناگون انجام دهند که این امر یکی از عواملی بود که رشد اقتصادی و کاهش نرخ بیکاری را سبب شد. حزب عدالت و توسعه نیز با بهبود روابط با همسایگان و به‌ویژه فراهم سازی شرایط برای ایجاد شرکت‌های چندملیتی در ترکیه راه را برای ورود سرمایه‌گذاران و شرکت‌های سایر کشورها باز کرد.

۳- اتخاذ سیاست‌های توسعه بازار پولی و بانکی

انتقال پول و سرمایه‌های داخلی و خارجی این کشور با سیاست مالی مبتنی بر نئولیبرالیسم تحقق یافت به‌گونه‌ای که به‌جز بانک‌های دولتی بیش از ۷۰ بانک خصوصی و ۲۰ بانک خارجی در ترکیه فعال شد.^۱

۴- پیوستن ترکیه به اتحادیه اروپایی

ترکیه از «اتحادیه گمرک با اتحادیه اروپا» نفع فراوان برد. این قرارداد در سال ۱۹۹۵ امضا شد و منجر به افزایش تولید صنعتی برای صادرات و همین‌طور سرمایه‌گذاری اروپایی‌ها در این کشور شد. همچنین ترکیه با ۲۲ کشور قرارداد تجارت آزاد برقرار کرده است. خود ترکیه نیز سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در اروپای شرقی و میانه انجام داده است. برای نمونه ترکیه در روسیه و در کشورهای همجوار دریای سیاه نظیر بلغارستان و رومانی در منابع طبیعی و بخش ساخت‌وساز سرمایه‌گذاری‌هایی انجام داده است.

لازمه پذیرش عضویت ترکیه در اتحادیه گمرک با اروپا، اصلاح ساختار قانونی و رسمی ترکیه بود. در این مسیر شش خط‌مشی اصلی وجود دارد که عبارتند از: چارچوب حقوق، چارچوب سازمانی، ظرفیت‌های اداری، برنامه‌ریزی، پایش عملکرد و ارزیابی، نظارت مالی و حسابرسی.^۲

به‌منظور مطابقت ترکیه با این شرایط یک تغییر سیاست‌گذاری رخ داد.^۳ طبق این تغییر در سال ۱۹۷۱ نوعی اولویت‌بندی منطقه‌ای برای توسعه صورت گرفت تا همان‌طور که مطرح شد از نابرابری‌های منطقه‌ای کاسته و به توسعه مناطق توسعه‌نیافته افزوده شود. از سوی دیگر بین سال‌های ۲۰۰۹-۲۰۰۶ نهاد توسعه منطقه‌ای نیز شکل گرفت. این نهادها نمونه‌ای از تغییر سیاست‌گذاری در ترکیه است. زیرا با وجود این نهادها، ساختار سیاست‌های منطقه‌ای «از سیاست توسعه بالا به پایین به سیاست توسعه‌ای پایین به بالا» تغییر کرد.^۴ نقش‌های اصلی این نهادها توسعه‌ای عبارتند از: افزایش میزان سرمایه‌گذاری، توسعه زیرساخت‌ها، افزایش تحرک‌پذیری، افزایش ظرفیت‌های سازمانی و انسانی و مشارکت و همکاری.^۵

ترکیه برای اینکه بتواند مسیر صحیحی را در پیوستن به اتحادیه اروپا طی کند و گزارشات آن را نیز دقیق به اتحادیه منتقل کند، اسناد مختلفی را تنظیم و عملیاتی کرد. این گزارشات به‌نوعی پیشرفت کار ترکیه در آماده‌سازی برای پیوستن را نشان می‌داد

1. Adham, 2005, p 24

2. DPT,2007:20

3. Bafoil and Kaya,2009:26

4. Sobace.2009:58

5. Salyan and Kiroglu,2007:7

و توانست مسیر را برای اتحادیه اروپا شفاف و قابل رصد کند. اولین آنها «اسناد مشارکت رشد و ارتقا» بود که توسط اتحادیه اروپا تهیه می‌شود، و اولویت‌های توسعه در کوتاه‌مدت و میان مدت را تعیین می‌کند. در این چهار سند مشارکت سیاست‌های منطقه‌ای، مسئولیت‌های هر استان و سایر راهبردهای توسعه به صورت ملی و یکپارچه تدوین شد و از سال ۲۰۰۱ در دستور کار قرار گرفت. دومین سند «گزارش‌های پیشرفت» بود. این گزارش‌ها وظیفه ارزشیابی میزان پیشرفت استان‌های مختلف در مسیر دسترسی به معیارهای عضویت در اتحادیه اروپا را به عهده داشتند و از سال ۱۹۹۸ به صورت سالانه تنظیم می‌شدند. سومین سند نیز «برنامه ملی» بود که نشان‌دهنده تغییرات حقوقی، اداری و تغییرات در ساختارهای مالی است و اجرایی شدن سیاست‌های منطقه‌ای در اسناد توسعه را تسهیل می‌کند.

۵- از دیگر راهبردهای ترکیه، تسهیل قوانین مهاجرپذیری در راستای توسعه این کشور بوده است. در واقع این راهبرد همزمان منجر به جذب سرمایه انسانی و سرمایه اقتصادی شده است. یکی از شروط اعطای شهروندی ترکیه به مهاجران تأسیس شرکت‌های تجاری و مالی با استخدام شهروندان ترکیه است. از سوی دیگر خرید ملک از دیگر راه‌های تسهیل تمدید ویزا و اقامت در ترکیه است. از سیاست‌های رجب طیب اردوغان تقویت بخش ساخت‌وساز در این کشور بوده است. این سیاست تا سال ۲۰۱۸ با فراهم کردن وام آسان برای ترکیه، رشد به همراه داشت اما در سال ۲۰۱۸ این رشد متوقف شد و رشد خانه‌های بدون سکنه و فروخته‌نشده تبدیل به یک معضل برای این کشور شده است. اتخاذ سیاست مهاجرپذیری در کنار همه مزایایی که برای ترکیه داشت فرصتی برای فروش خانه‌های بدون سکنه در این کشور را نیز فراهم کرد.

۶- تقویت صنعت گردشگری با وجود شرایط ایده‌آل دریافت ویزای گردشگری و تمدید آن در ترکیه و البته کیفیت بالای خطوط حمل‌ونقل هوایی از دیگر راهبردهای توسعه در ترکیه برای جذب سرمایه به این کشور بوده است.

ج) ارتقای عدالت منطقه‌ای و سیاست‌های ترمیم نابرابری

۱- برنامه‌ریزی منطقه‌ای

در ترکیه تدوین برنامه‌ریزی منطقه‌ای به عهده سازمان برنامه‌ریزی دولتی گذاشته شد که در سال ۱۹۶۰ به کمک قانون ۹۱ تأسیس گردید. هدف اصلی از تشکیل این نهاد حل مشکلات ناشی از نابرابری‌های منطقه‌ای و به‌ویژه در جهت توسعه بخشیدن به منطقه آناتولی شرقی است. مهم‌ترین وظیفه این سازمان عبارت بود از تأمین منابع و تأسیسات کشور، کمک به دولت، تدوین سیاست‌های اقتصادی و اجتماعی، پشتیبانی از هماهنگی بین وزارتخانه‌ها، برنامه‌ریزی جهت دستیابی به اهداف مربوط به توسعه منطقه‌ای، پایش نحوه اجرای برنامه‌ها و ارائه راهکارهایی که به انطباق هرچه بیشتر فعالیت‌های خصوصی با اهداف اتحادیه بینجامد.

در سال ۲۰۱۱ با تأسیس وزارت توسعه، سازمان برنامه‌ریزی دولتی تعطیل شد و به جای آن هیئت توسعه منطقه‌ای و کمیته توسعه منطقه‌ای وابسته به وزارتخانه مربوطه تأسیس گردید. هیئت توسعه منطقه‌ای تعیین‌کننده سیاست‌های کلی در خصوص توسعه منطقه‌ای و راهبرد ملی است. کمیته توسعه منطقه‌ای به مسائل فنی در خصوص توسعه منطقه و ارائه راهکار می‌پردازد.

اولین برنامه توسعه منطقه‌ای در ترکیه برنامه‌ای بود که برای توسعه منطقه مرمره شرقی آماده شد. محدوده جغرافیایی پروژه نواحی بالک سیر، بورس، چاناک قلعه، ادیرنه، کرک لاریلی، کوچا ایلی، ساکاریا و تیکیرداغ را تحت پوشش قرار می‌داد. این برنامه

محصول مستقیم تلاش‌هایی بود که در حوزه برنامه‌ریزی شهری صورت می‌گرفت. ایده اصلی این برنامه این بود که رشد شهر استانبول اجتناب‌ناپذیر بود و می‌بایست از آن حمایت به عمل می‌آمد. اصلی‌ترین توصیه‌هایی که در این برنامه صورت گرفته است حاکی از نیاز برای رشد انبوه مسکن و مناطق شهری در این محدوده بود و بیشترین اولویت را برای بخش آناتولی منطقه لحاظ می‌کرد که قرار بود در نهایت به تشکیل منطقه‌ای صنعتی میان ایزمیت و آداپازری بینجامد. علاوه بر این، برخی توصیه‌های خاص در برنامه وجود داشت از جمله حمایت از ارزش‌های طبیعی، تاریخی و فرهنگی، حمایت از منابع آب شیرین و ایجاد مناطق شهری جدید.

پروژه آناتولی جنوب شرقی یک برنامه توسعه منطقه‌ای یکپارچه و چندبخشی است که تأسیسات نیروگاهی هیدرولیک، سدها و آبرسانی در دجله و فرات و همچنین سرمایه‌گذاری‌ها و خدمات در زیرساخت‌های شهری و روستایی، حمل‌ونقل، صنعت، آموزش، بهداشت، گردشگری و بخش‌های مختلف دیگر را تحت پوشش قرار می‌دهد. اهداف اصلی آن عبارتند از: بهبود شرایط زندگی و سطح درآمد مردم به‌منظور از میان برداشتن اختلافات توسعه منطقه‌ای و حمایت از اهداف ملی همچون ثبات اجتماعی و رشد اقتصادی از طریق تقویت بهره‌وری و فرصت‌های شغلی در بخش شهری. محدوده جغرافیایی پروژه ۹ ناحیه اداری را دربر می‌گیرد: آدیامان، باتمان، دیاربکر، قاضی‌آنتپ، کلیس، ماردین، سیرت، شان‌لی‌اورفا و شیرناک.^۱

در سوی دیگر، منطقه آناتولی شرقی بزرگ‌ترین منطقه جغرافیایی ترکیه محسوب می‌شود که توسعه‌نیافته باقی مانده بود. سه دلیل عمده برای توسعه‌نیافتگی این منطقه مطرح است. اول، تفاوت بهره‌وری نیروی کار در بخش کشاورزی؛ دوم، رشد ناکافی صنعت و در نهایت، تفاوت‌های موجود در بهره‌وری نیروی کار بین بخش‌های ثانوی و صنعت و بخش‌های دیگر.^۲

با هفتمین برنامه توسعه تلاشی صورت گرفت تا یک برنامه توسعه منطقه‌ای نیز برای منطقه آناتولی شرقی تدوین شود. هدف اصلی از این تلاش‌ها توسعه آناتولی شرقی، تقویت فعالیت‌های اقتصادی به‌ویژه در کشاورزی و دامداری، برجسته‌ساختن ابعاد چندوجهی برنامه توسعه منطقه‌ای و ایجاد زیرساخت‌های لازم برای سرمایه‌گذاری بخش خصوصی بود. با برنامه کلان EAP سه گروه هدف شناسایی شدند. اینها عبارت بودند از اهداف اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی. علاوه بر این، در چارچوب این اهداف ۷ هدف اولویت‌دار در برنامه کلان موردشناسایی قرار گرفتند که عبارت بودند از بهبود منابع انسانی، گسترش سازمان‌ها، ایجاد زیرساخت‌ها، بهبود و مدیریت مراتع، ارتقاء کیفیت زیست‌محیطی، مبارزه با فقر و جلب سرمایه.^۳

حوزه دریای سیاه سومین منطقه توسعه‌نیافته ترکیه پس از آناتولی شرقی و آناتولی جنوب شرقی محسوب می‌شود. به‌همین سبب نیاز به تدوین برنامه‌ای احساس می‌شد که نواحی شرقی این منطقه را تحت پوشش قرار دهد. منطقه تحت مطالعه این برنامه ۷ ناحیه آرتوین، بایبرت، گیرسون، گوموشانه، اردو، ریزه و تراپزون را پوشش می‌دهد. اهداف اصلی این برنامه تدوین طرح توسعه‌ای

1. M.G.K., 1993: 336-337, Sarica, 2001: 167

2. Isbir, 2002:20

3. DPT,2000a:3

برای منطقه بود تا از تفاوت‌ها و عقب‌افتادگی‌های این منطقه در مقایسه با مناطق دیگر بکاهد و بخش‌های اولویت‌دار منطقه را موردشناسایی قرار دهد.

۲- برنامه‌ریزی آموزشی

شکاف بین دو بخش اقتصاد رسمی و غیررسمی از دیگر حوزه‌های نابرابری‌ها در ترکیه است. حجم زیادی از کارگران در ترکیه به‌سبب هزینه‌های بالای استخدام و مقررات سخت و سخت‌استخدام، در بخش غیررسمی یا نیمه‌رسمی مشغول هستند. این کارگران معمولاً افراد دارای مهارت کمتر و یا مهاجران و پناهندگان هستند. این افراد از سطح حقوق کمتر و البته محرومیت از بیمه رنج می‌برند. برای حل مشکل استخدام غیررسمی در آینده، ترکیه در تلاش است کیفیت آموزش از سطوح پایه تا سطح دبیرستان را افزایش دهد و همین‌طور فرصت‌های بیشتری برای آموزش افراد فراهم کند تا نیروی کار شایسته‌تری برای نسل‌های آینده تربیت کند.

۳- سیاست‌گذاری برای تضمین حقوق زنان

قانون اساسی ترکیه بندهای متعددی در حمایت از حقوق زنان دارد. از جمله ماده ۱۰ قانون اساسی که هرگونه تبعیض بر اساس جنسیت را غیرموجه می‌داند. اصلاحات نوسازی اجراشده توسط آتاتورک، حقوق سیاسی زنان را به رسمیت شناخت و البته چندمسئله را ملغی دانست. در جدیدترین برنامه‌های توسعه و سیاست‌گذاری این کشور نیز حقوق زنان در نظر گرفته شده‌است. یازدهمین برنامه توسعه ملی ترکیه در دوره ۲۰۲۳-۲۰۱۹ دربرگیرنده اهداف و معیارهایی برای توانمندکردن زنان، جلوگیری از تبعیض علیه ایشان، و تضمین دسترسی برابر زنان به فرصت‌ها و امکانات در اختیار مردان است. در دیگر اسناد سیاست‌گذاری مانند «راهبرد ملی و نقشه عمل برای توانمندسازی زنان» (۲۰۱۸-۲۰۲۳) ترکیه سیاست‌هایی در راستای تضمین حقوق زنان اتخاذ کرده‌است.

۷. تاریخچه تحولات توسعه در ترکیه

شاید بتوان آغاز تاریخچه توسعه در ترکیه را از زمان آتاتورک و آغاز جمهوریت در ترکیه یعنی سال ۱۹۲۳ در نظر گرفت. البته قبل از آن مطالعات توسعه و به‌ویژه برنامه‌ریزی برای توسعه در جهان چندان شناخته شده نبود. هم‌زمان با رضاشاه در ایران، ترک‌های جوان به‌عنوان جانشینان عثمانی، سبک نوسازی غربی را پیگیری می‌کردند و مدلشان، مدل توسعه غرب بود که مدعی است هیچ‌راهی جز لیبرالیسم و نوسازی غربی برای پیشرفت وجود ندارد. کمال (آتاتورک)، اروپایی‌شدن، غربی‌شدن و تجدید و توسعه و مدل غرب را پیگیری می‌کرد و «کمالیسم» در ترکیه در دهه‌های بعد همین رویکرد را دنبال می‌کند.

بعد از جنگ جهانی دوم در ترکیه انتخابات آزاد برگزار شد و برای اولین بار حزب دموکرات سر کار آمد. حزب دموکرات تحت‌تأثیر فضای جنگ جهانی دوم، توسعه با محوریت بخش خصوصی را مطرح کرد. حزب دموکرات به این نتیجه رسید، توسعه‌ای که با محوریت دولت ایجاد شود، پایدار نیست. بنابراین، حزب به تشویق بخش خصوصی پرداخت. رخداد مهم دیگر در این دوره پیوستن ترکیه به‌عنوان یک متحد به ناتو است. بر همین اساس در سال ۱۹۵۲ سیل کمک‌های غرب و اروپا به‌سوی ترکیه سرازیر شد و سرمایه‌گذاری مستقیم در صنایع مختلف نساجی، سیمان و ساختمان برای اولین بار در ترکیه انجام شد. روند آزادسازی اقتصاد

ترکیه یا حمایت از بخش خصوصی در این دوره شروع شد اما این آزادسازی اقتصادی بدون هزینه نبود بلکه بحران‌های اقتصادی ناشی از توسعه نامتوازن کم‌کم پدیدار شدند. در آن زمان ۷۵ درصد مردم در بخش کشاورزی شاغل بودند اما تمرکز دولت بر صنعت و خدمات بود. همین مسئله باعث شد در ترکیه جنبش‌های چپ بروز پیدا کند.

ریشه جنبش‌های چپ در فاصله سال‌های ۱۹۵۵-۱۹۵۰ است. استانبول و شهرهایی مانند از میر توسعه پیدا کردند، ولی در شرق ترکیه جوانان بیکار بودند و مشکلات ناشی از عدم توسعه یافتگی خودنمایی می‌کرد. حتی جاده‌ها هم آسفالت نبود و روستاهایی وجود داشتند که با دوره عثمانی زیاد فرق نمی‌کردند. این شرایط منجر به ظهور جریان‌های چپ و تنش در ترکیه شد. این تنش‌ها سرانجام در سال ۱۹۶۰ منجر به کودتا علیه حزب دموکرات شد که این مرحله اول اعتراضات بود.

از سال ۱۹۶۰ به بعد ترکیه وارد نظام برنامه‌ریزی اقتصادی می‌شود. دوره اول دو برنامه اقتصادی اجرا شد. دولت کودتا بحث بازار آزاد را برای مدتی کنار گذاشت. با کناررفتن حزب دموکرات و اعدام رهبر و ۱۲ عضو بلندپایه حزب، بحث حمایت از بخش خصوصی کنار گذاشته شد. سال ۱۹۶۳ سازمان برنامه‌ریزی زیر نظر شورای عالی برنامه‌ریزی - وابسته به نخست‌وزیری - تأسیس شد. وظیفه این سازمان تدوین برنامه‌های توسعه پنج‌ساله بود. از آن زمان تا امروز که سال ۲۰۱۹ هست، این سازمان ۱۱ برنامه توسعه تدوین کرده است. سال ۲۰۱۹ اولین سال برنامه یازدهم است.

برنامه پنجم مصادف با سال ۱۹۸۴ بود. این سالی است که نظامی‌ها بعد از کودتای ۱۹۸۰ بر اساس یک انتخابات آزاد، قدرت را به دست بخش غیرنظامی می‌دهند. در این دوره چند اتفاق می‌افتد. از جمله اینکه این اولین بار است که «توسعه» تبدیل به یک گفتمان جهانی می‌شود و سازمان ملل یک برنامه خاص توسعه کشورهای توسعه‌نیافته تحت عنوان «برنامه توسعه سازمان ملل» را به این کشورها عرضه می‌کند. دومین مسئله بحث برنامه‌های اقتصادی و وام‌هایی است که صندوق بین‌المللی پول و بانک جهانی ارائه می‌دهد که ترکیه هم مطابق با همان برنامه‌ها مسیر توسعه را در پیش می‌گیرد. اقدامات «تورگوت اوزال»، نخست‌وزیر ترکیه که از سال ۱۹۸۳ روی کار آمد باعث شد از دوره او به عنوان «جمهوری دوم» ترکیه یاد کنند.

اوزال تمامی محدودیت‌های موجود را در راه ایجاد احزاب سیاسی از میان برداشت. او در هر وزارتخانه‌ای مدیران غیرنظامی را جانشین مقامات نظامی کرد و به اتحادیه‌های کارگری اجازه فعالیت داد. اوزال در امور مربوط به استقلال نیروهای نظامی دخالت کرد و کوشید از نظر سیاسی، بر این نیرو تسلط داشته باشد (کراسیموس، ۱۳۸۱: ۶۵).

این اقدامات در دوران حکومت اوزال، منجر به زوال تدریجی نفوذ دولت‌سالاری و دیوان‌سالاری نظامی-غیرنظامی شد، و فضای فرصت‌های جدید ایجاد شده توسط دولت اوزال در عرصه سیاست، اقتصاد و فرهنگ این امکان را برای گروه‌های هویتی فراهم ساخت تا هویت خصوصی خود را در عرصه عمومی عرضه کنند. سیاست‌های آزادسازی اقتصادی اوزال باعث ظهور و قدرت‌گرفتن بخش خصوصی شد و در این میان اسلام‌گرایان بیشترین نفع را از سیاست‌های اقتصادی اوزال بردند و توانستند موقعیت و قدرت اقتصادی خود را به صورت چشمگیری افزایش دهند. «انجمن تجار و صنعت‌گران ترکیه» که در سال ۱۹۷۱ تأسیس شده است؛ از مهم‌ترین نهادهای خصوصی مؤثر در روند توسعه سیاسی و دموکراتیزسیون در ترکیه است. کار اصلی این

انجمن نشر و گسترش اطلاعات به منظور تأثیرگذاری بر افکار عمومی است. مهم‌ترین اتفاقی که در ترکیه بعد از دهه ۱۹۸۰ رخ داد، اجماع نسبی نخبگان در مورد لزوم گذار به اقتصاد بازار و خصوصی‌سازی بود. این اجماع نظر در دهه ۱۹۹۰، آن هم با وجود رقابت‌های شدید، ادامه پیدا کرد و در قانون خصوصی‌سازی ۱۹۹۴ و اصلاح قانون اساسی ۱۹۹۳ و ۱۹۹۵ خود را نشان داد.^۱

در این دوره بحث آزادسازی اقتصادی مطرح شد و توجه به بخش خصوصی از نو جلب شد. در این راستا، نظام برنامه‌ریزی برای بخش عمومی الزامی و برای بخش خصوصی ارشادی شد. پس از آن دوره بعد از اوزال افول اقتصادی در ترکیه رخ داد و با بحران جهانی ۱۹۹۴ بورس استانبول سقوط عجیبی کرد و شرایط بد باعث شد تا «حزب رفاه» یعنی اسلام‌گرایان رأی بیاروند. اسلام‌گرایی توانست در سال ۱۹۹۵ قدرت را در دست بگیرد اما به سرعت سرکوب شد. به نظر می‌رسد علاوه بر اقدامات نهاد کمالیست در سرکوب دولت اربکان در ترکیه، گفت‌وگوهای اسلام‌گرایی حزب رفاه ظرفیتی بالا برای حل مشکلات داخلی ترکیه نداشت، زیرا اربکان، به‌عنوان رهبر حزب رفاه، نتوانستند تعادلی میان مبارزه‌های ساختار شکنانه خویش بر ضدگفتمان کمالیسم و نیاز برای ملاحظه منافع نهادهای سکولار ترکیه به وجود آورد؛ از این رو سیاست‌های اعمال‌شده، از سوی این حزب که قرار بود تنش‌های اجتماعی در ترکیه را کاهش دهد، بیشتر به نزاع گفتمانی جامعه ترکیه در امتداد شکاف‌های سکولار-اسلامی انجامید.^۲ این فرآیند ۱۱ ماه بیشتر طول نکشید و دوباره حزب «مام میهن» قدرت را در دست گرفت و همچنان شکاف‌های حزبی بیشتر شد.

در ادامه حزب عدالت و توسعه بود که توانست از سال ۲۰۰۲ تداوم همان برنامه‌های عصر اوزال را شکل دهد. چون به نوعی اسلام‌گرا تلقی می‌شد، اما به اصول اصلی اقتصادی دوران اوزال نیز پایبند بود و توانست تأیید اکثریت را دریافت کند. شاید یکی از دلایلی که این حزب توانست از بحران‌های دهه ۹۰ رهایی پیدا کند و ترکیه را به سلامت به هزاره جدید برساند، مبارزه سخت آن‌ها با فساد بود.

از دوره اوزال به بعد نقش ارتش در روند تحولات سیاسی نسبت به قبل کم‌رنگ‌تر شد و به دنبال آن، مطالبات مشارکت طلبانه گروه‌های اجتماعی مختلف جدی‌تر شد.^۳ این روند خود نشان‌دهنده قدرتمندتر شدن جامعه مدنی و تقویت پلورالیسم در اجتماع است. با شروع دوران حزب عدالت و توسعه، سیاست اردوغان پس از به قدرت رسیدن در سال ۲۰۰۲ در ابتدا در عرصه مسائل داخلی بر اساس میانه‌روی و اعتدال به منظور کاستن از فشارهای ارتش و نهادهای لائیک بود. حزب عدالت و توسعه با ایجاد تغییر و تحولاتی در سیاست داخلی و خارجی این کشور موفق شد تا با وجود موانع و چالش‌های موجود از طرف ایدئولوژی نظام حاکم، تا حد زیادی بر شکاف‌های ریشه‌دار اجتماعی، قومی، مذهبی و سیاسی ترکیه فائق آید و تعامل نهاد دولت و جامعه را دگرگون سازد. اما از اواخر سال ۲۰۱۰ میلادی هنگامی که حزب عدالت و توسعه توانست پایه‌های اقتدار خود را مستحکم کند و کانون‌های قدرت این کشور را در اختیار بگیرد، دوره «اقتدارگرایی» این حزب آغاز شد. پیامدهای اقتدارگرایی اردوغان و حزب عدالت و توسعه و شکل‌گیری کودتای ۲۰۱۶ در سیاست داخلی حاکم بر ترکیه، اختلاف‌های سیاسی در این کشور را گسترش داد و موجب به بن‌بست رسیدن گشایش‌های دموکراتیک و اوج‌گیری دوباره مشکلات دولت با کردها و علوی‌های ترکیه و تعمیق دوباره شکاف‌های

1. ERGUN OZBUDUN, 2000:134

2. Dagi, 2005:37

۳. چاغلار، ۱۳۹۰: ۳۷.

قومی و مذهبی شد.^۱ اما با وجود اقدامات چالش برانگیز اردوغان، استمرار و تحکیم موقعیت حزب عدالت و توسعه و موفقیت‌های دولت اردوغان در عرصه‌های اقتصادی و سیاسی موجب تضعیف پایگاه نهادهای حامی قدرت کمالیست‌ها و محافل افراطی نظام لائیک شد و بر تعامل دولت و جامعه مدنی اثر گذاشت. هرچند کودتای ۲۰۱۶ فرجامی نداشت؛ ولی به‌طور قطع، باید آن را یکی از مهم‌ترین اتفاقات سیاسی ترکیه طی قرن بیست‌ویکم دانست، چرا که وقوع این کودتا تداوم جامعه مدنی این کشور را به چالش کشاند.

در سال‌های اخیر ترکیب و تعدیل ایده‌آل‌های نهادهای سکولار با نهادهای اسلامی مهم‌ترین چهارچوب تاریخی است که در ترکیه شکل گرفته است. آنها در داخل چارچوب‌هایی که در نتیجه ملی‌گرایی «کمال آتاتورک» ایجاد شده بود در زیرمجموعه فرهنگی دستگاه دیوان‌سالاری دولتی کار می‌کردند و هدف اولیه آنها افزایش نفوذ و کارایی دولت بود. با وجود این روند به این گونه بود که همزمان و همراه با افزایش گرایش‌های لائیسیتی در دولت، قدرت و نفوذ عملی این نخبگان میانی نیز افزایش یافت.^۲ همچنین در سال‌های حاکمیت «اردوغان» که اقتصاد ترکیه بهبود یافته است و نهادهای سیاسی باثبات در اختیار نخبگان غیرنظامی قرار گرفته است، نقش ارتجاعی ارتش در سیاست غیرقابل توجه است.^۳

۸. بزنگاه‌های تاریخی توسعه در ترکیه

الف) بزنگاه اول: جمهوریت ترکیه و ظهور آتاتورک

اولین بزنگاه تاریخی ترکیه در جهت توسعه شاید به دهه ۱۹۲۰ و تثبیت جمهوریت بازگردد که ریل‌گذاری سیاسی و در نتیجه سیاست‌های اقتصادی و اجتماعی ترکیه را به شدت تحت‌تأثیر قرار داد و به‌نوعی آغازی بر برنامه‌ریزی توسعه در ترکیه بود. البته نباید از این موضوع چشم‌پوشی کرد که به‌طور کلی برنامه‌ریزی برای توسعه در دنیا تقریباً در دهه‌های ابتدایی قرن بیستم آغاز شد و بنابراین ترکیه در برنامه‌ریزی چندان از سایر کشورهای دنیا عقب‌تر نبوده است.

در سال ۱۹۲۳، مصطفی کمال پاشا با ایدئولوژی سکولار یعنی جدایی دین از سیاست، توانست جمهوریت ترکیه را بنا کند. به‌دلیل اقدامات کمال پاشا، او را آتاتورک نامیدند. آتاتورک نظام سیاسی ترکیه را متحول کرد و به‌نوعی در ۴ مرحله خلافت عثمانی و نهادهای رسوب‌کرده ناشی از آن را دگرگون ساخت:

مرحله اول: در ۲۰ ژانویه ۱۹۲۱ آتاتورک مجلس موقت آنکارا را وادار کرد تا قانون اساسی را تصویب کنند. طبق این قانون حاکمیت بلااستثنا و بلاشرط متعلق به ملت بود.

مرحله دوم: در نوامبر ۱۹۲۲ تنها شش هفته بعد از پایان جنگ، طبق طرحی که آتاتورک به مجلس کبیر ارائه کرده بود، خلافت و سلطنت از هم جدا شدند و سلطنت به‌طور کلی ملغی شد.

۱. خلیج منفرد، ۱۳۹۵: ۷۸.

۲. طاهایی، ۱۳۸۰: ۱۴۱.

۳. قضایی، ۱۳۹۵: ۱۲۵.

مرحله سوم: سپس قانون تغییر نوع حکومت به جمهوری تصویب شد و آتاتورک اولین رئیس‌جمهور ترکیه شد.

مرحله چهارم: در سوم مارس ۱۹۲۴ مجلس سه قانون را تصویب کرد: خلع خلیفه، انحلال خلافت و اخراج کلیه خاندان عثمانی از ترکیه.

با تغییر ساختار کلی سیاسی ترکیه امکان ایجاد تغییرات نهادی بیشتر فراهم شد. حذف سلسله‌مراتب مذهبی، انحلال مدارس دینی و دادگاه‌های شرع، تعطیلی خانقاه‌ها، منع به‌کارگیری علائم مذهبی، اجرای قانون مدنی اروپایی، تغییر الفبا، الزام قرائت نماز، قرآن و اذان به ترکی و تغییر تعطیلی از جمعه به شنبه از جمله تغییراتی بود که آتاتورک در ترکیه انجام داد.

در مقابل اقدامات آتاتورک، اعتراضات فراگیری صورت گرفت و مقاومت‌ها مقطعی و منطقه‌ای بود. شیوه توسعه‌ای که آتاتورک در پیش گرفته بود، به‌صورت اتاتیسم^۱ یا استاتیسم^۲ بود که این روش، روش نوسازی از بالا نام دارد.

دوران آتاتورک دوران تک‌حزبی در ترکیه بود، اما در سال‌های بعد گروه‌های سیاسی دیگر نیز به احزاب سیاسی این کشور اضافه شدند.

ب) بزنگاه دوم: پیاده‌سازی اقتصاد بازار و تقویت جامعه مدنی با ظهور اوزال

«تورگوت اوزال» نامی است که مردم ترکیه آن را از یاد نخواهند برد. اگر آن‌ها آتاتورک را به‌عنوان نماد جمهوریت ستایش می‌کنند، اوزال را به پاس ریل‌گذاری برای توسعه مورداحترام قرار می‌دهند. در جریان توسعه تاریخی ترکیه، پایه‌های توسعه سیاسی در دوران اوزال با شکل‌گیری جامعه مدنی و فاصله‌گرفتن از اقتدارگرایی دولت صورت گرفت و سیاست‌های اقتصادی این دوره نیز جهت حرکت اقتصاد ترکیه را به‌طور کلی تغییر داد.

البته اتفاقات و وقایع در فاصله بین آتاتورک و اوزال در فراهم‌سازی بستر ظهور چنین فردی نقش اساسی ایفا کرد. مثلاً یکی از نتایج کودتای دهه ۱۹۶۰ ترکیه، بین‌المللی‌گرایی سیاست داخلی بود که در ارزیابی سیاست داخلی و روابط خارجی اثر داشت؛ همچنین پیامد دیگر آن خروج تمامی سیاست‌مداران از فعالیت‌های سیاسی و ورود چهره‌های جدید نظیر اوزال به عرصه سیاست بود.

یکی از شاخص‌های اصلی در ساخت اقتصادی ترکیه که در تبیین اقتصاد سیاسی سیاست خارجی، عاملی تعیین‌کننده بود، سابقه راهبرد توسعه صادرات پس از جایگزینی واردات بود؛ سیاست‌های اوزال توانست ترکیه را از یک اقتصاد پیرامونی به یک اقتصاد نیمه‌پیرامونی در اقتصاد جهانی تبدیل کند و زمینه‌گذار ترکیه به یک اقتصاد بازار را تسهیل کند. با روی کار آمدن اوزال (کارمند سابق بانک جهانی در واشنگتن) سیاست‌های اقتصادی و خصوصی‌سازی در اولویت برنامه‌های دولت قرار می‌گیرند و سیاست خارجی ترکیه نیز گذار از رئالیسم به لیبرالیسم را مشاهده می‌کند. به این ترتیب که اوزال با دستور کار قراردادن اصلاحات اقتصادی، خصوصی‌سازی، و ایجاد قطب اقتصادی جدیدی به نام بیرهای آناتولی، شرق ترکیه را هم درگیر بازار آزاد، رقابت و تولید

1. etatism
2. statism

و صنعت ترکیه می‌کند. بنابراین استانبول و غرب ترکیه دیگر تنها قطب اقتصادی و صنعتی ترکیه محسوب نمی‌شدند و این رقابت بین شرق و غرب ترکیه (که البته با حمایت‌های شخص تورگوت اوزال از منطقه آناتولی و تشویق به سرمایه‌گذاری در این منطقه از سوی شخص وی صورت پذیرفت) باعث ترقی، رشد و آغاز توسعه اقتصادی چشمگیر ترکیه شد.

خیز سرمایه‌گذاران از منطقه آناتولی به سمت مرکز یکی از سیاست‌های اصلی اوزال برای استفاده از همه ظرفیت‌های ترکیه در مسیر رشد، به‌شمار می‌رود. از این سیاست که با جدیت به اجرا درآمد و مشوق‌هایی برای فعال شدن سرمایه‌ها در مناطق شرقی ترکیه به کار بسته شد، به‌عنوان یکی از تأثیرگذارترین سیاست‌ها در این دوره یاد می‌شود.

ظهور سرمایه سبز یا آناتولی یکی از پیامدهای اصلی سیاست نئولیبرال اقتصادی اوزال در دهه ۱۹۸۰ به حساب می‌آید. دو پیامد دیگر این سیاست‌ها نیز تضعیف سنت دولت‌سالاری و تضعیف کمالیسم، معرفی شده است. این سیاست‌ها از سیاست داخلی ترکیه به سطح بین‌المللی و سیاست خارجی این کشور نیز سرایت پیدا کرد، به طوری که اولویت‌ها و اهداف ترکیه در سیاست خارجی هم رنگ تغییر به خود گرفت. توسعه اقتصادی، افزایش صادرات، تأکید بر رشد اقتصادی به جای رشد نظامی و تسلیحاتی، جایگزین الگوهای رئالیستی سابق قرار گرفت. این سیاست در ادامه و با روی کار آمدن اسلام‌گرایانی همچون نجم‌الدین اربکان و در ادامه رجب طیب اردوغان و عبدالله گل نیز ادامه یافت. نتیجه آن رشد بی‌سابقه اقتصادی در این کشور، کاهش چشمگیر نرخ تورم، و افزایش قابل ملاحظه خصوصی‌سازی واقعی در اقتصاد بوده است. (اونیس، ۲۰۰۲: ۱۸)

در دوران مدیریت اوزال بخش‌های مغفول مانده در اقتصاد دولتی و فرسوده ترکیه که به‌تازگی خصوصی شده بودند، شروع به جذب سرمایه خارجی کردند. اولین تلاش‌های موفقیت‌آمیز در انباشت سرمایه در بخش آناتولی ترکیه که فرصت‌های اقتصادی بکری بود به بار نشست. شرکت‌هایی متعدد در آناتولی بدون حمایت دولت شکل گرفتند؛ این تحولات از سال ۱۹۸۱ تا ۱۹۸۷ صورت گرفت و با برخورد به موج اول بحران اقتصادی، متوقف و سبب ورشکسته شدن بسیاری از این شرکت‌ها شد؛ در این سال، توقف و رکود اقتصادی، باعث شد که رشد اقتصادی ترکیه متوقف شود. دولت برای جذب سرمایه خارجی بیشتر، سیاست درهای باز را پی گرفت و کنترل خود را بر ورود و خروج سرمایه‌های خارجی، بسیار کم کرد.

ج) بزنگاه سوم: ترمیم شکنندگی اجتماعی ترکیه با اسلام‌گرایی عقلانی و میانه‌رو

پس از اجرای سیاست‌های مبتنی بر اقتصاد بازار و خصوصی‌سازی‌های انجام‌شده در دوران اوزال بر پایه نظام سکولار، باتوجه‌به آزادی‌های مدنی ایجادشده و شکل‌گیری احزاب رقیب، شکافی بین اسلام‌گرایان و بازارگرایان سکولار در ترکیه ایجاد شده بود که این شکاف با افزایش به‌سمت شکننده شدن پیش می‌رفت و تنش‌ها در فضای سیاسی ترکیه را افزایش می‌داد. با روی کار آمدن اربکان به‌عنوان یکی از پیش‌روها در بدنه اسلام‌گرایان، وسعت این شکاف‌های بین‌حزبی نمایان شد. اما در دوره حزب عدالت و توسعه، پایه‌های تفاهم بین رویکردهای توسعه‌گرا و بازارگرای سکولار با رویکردهای اسلام‌گرای عدالت‌گرا ایجاد شد و شکنندگی شکاف دو حزب را کاهش داد و ثبات نسبی را به فرآیند توسعه ترکیه بازگرداند.

به‌عبارتی اسلام‌گرایی عقلانی و پذیرش برخی اصول به‌صورت میانه‌رو که در حزب عدالت و توسعه رخ داد به‌نوعی پذیرش حداکثری را در ترکیه ایجاد کرد و احساس خطر در احزاب موجود را از بین برد تا با این روند، شکنندگی شکاف موجود کاهش یابد.

شکاف اسلام‌گرایی با جریان لائیک در ترکیه پس از اولین موفقیت حزب رفاه در انتخابات شهرداری‌های سال ۱۹۸۲ ایجاد شد. احزاب لائیک و نظامیانی که در رأس قدرت دولتی بودند، درصدد نابودی اسلام‌گرایان برآمدند ولی علی‌رغم این مخالفت‌ها، حزب رفاه با پیروزی در انتخابات ملی سال ۱۹۹۴ تا ۱۹۹۵، شوکی بزرگ را بر رژیم ترکیه وارد کرد؛ با این حال، دولت یازده‌ماهه اربکان پس از دسیسه‌چینی‌های فراوان از جانب سران لائیک ترکیه به‌ویژه نظامیان، سرانجام در سال ۱۹۹۷ سقوط کرد؛ پس از او با روی کار آمدن بیلماز رهبر حزب مام میهن که مخالف سرسخت اسلام‌گرایی بود و روابطی نزدیک با ارتش داشت، سرکوب نهادهای اسلام‌گرا شدت گرفت که به انحلال حزب رفاه انجامید. پس از انحلال حزب رفاه و صدور حکم قضایی ضد اربکان رویکردهای اصلاح‌طلبانه‌ای جدید در داخل حزب به‌وجود آمد؛ رهبر این جریان، رجب طیب اردوغان بود که با تأسیس حزب عدالت و توسعه و وارد کردن عناصر ملی‌گرایی و لیبرال به داخل حزب، چرخشی مهم در روند حرکت‌های اسلامی ترکیه ایجاد کرد.^۱

با وضع اقتصادی ناپه‌نجا، ترکیه، جز چرخش به سمت حزب عدالت و توسعه، چاره‌ای نداشت. دولت AKP با جذب سرمایه خارجی از طریق خصوصی‌سازی بنگاه‌های اقتصادی به‌ویژه در عرصه صنایع مرتبط نفت و گاز، بانک‌داری و بنادر بزرگ، پیشرفتی چشمگیر در عرصه خصوصی به‌دست آورد، به طوری که در سال ۲۰۰۴، سرمایه‌گذاری‌های خصوصی به ۱۰ درصد رسید که در چهل سال اخیر ترکیه بی‌سابقه بوده است. نرخ تورم در سال ۲۰۰۴ و پس از سی سال، تک‌رقمی شد و به عدد ۹ درصد رسید و در سال ۲۰۰۵ به ۸ درصد کاهش یافت.^۲

اردوغان لائیک‌ها و مردم را قانع کرد که به اصول لائیسیتته معتقد است و قواعد بازی نیروهای اقتصاد جهانی را رعایت می‌کند. عملکرد مثبت اقتصادی ترکیه تا آنجا بود که درآمدهای حاصل از خصوصی‌سازی، تنها در سال ۲۰۰۸ برابر ۶.۳ میلیارد دلار بود؛ در حالی که از سال ۱۹۸۰ تا ۲۰۰۷ تنها ۳۸ میلیارد دلار بود؛ از سوی دیگر، میزان ورود سرمایه خارجی نسبت به تولید ناخالص ملی در حال افزایش بوده، دولت، سرمایه‌ای بیشتر را به بخش خصوصی ترکیه وارد کرده بود که نمایانگر وابستگی عمیق‌تر ترک‌ها به اقتصاد جهانی بود و این، یعنی احترام به نیروهای اقتصاد جهانی و جلوگیری از انحصار که تضمین‌کننده موفقیت ترک‌ها شد. باید توجه کرد ورود به اقتصاد جهانی مسیری تقریباً بی‌بازگشت است و ساختارهای نهادی و اقتصادی را به‌گونه‌ای شکل می‌دهد که عملاً نمی‌توان در کوتاه‌مدت مسیر مربوطه را ترک کرد. بنابراین بازشدن اقتصاد در زمان اوزال نمی‌توانست با سیاست‌های بسته دنبال شود و در عمل اقتصاد ترکیه را دچار مشکل می‌کرد.

معمار اصلی برنامه تثبیت اقتصادی ترکیه تحت کنترل صندوق پول، کمال درویش وزیر اقتصاد دوران بحران اقتصادی سال ۲۰۰۰ بود که توانست اقتصاد را از تورم و رانت‌خواری نجات دهد، ایجاد انضباط مالی و بودجه، مهار نقدینگی و تقویت ارزش لیر ترکیه از اقدام‌های مهم او تلقی می‌شد.^۳

1. Buch, 2000 p 28

۲. قهرمانپور، ۱۳۸۴: ۴۱

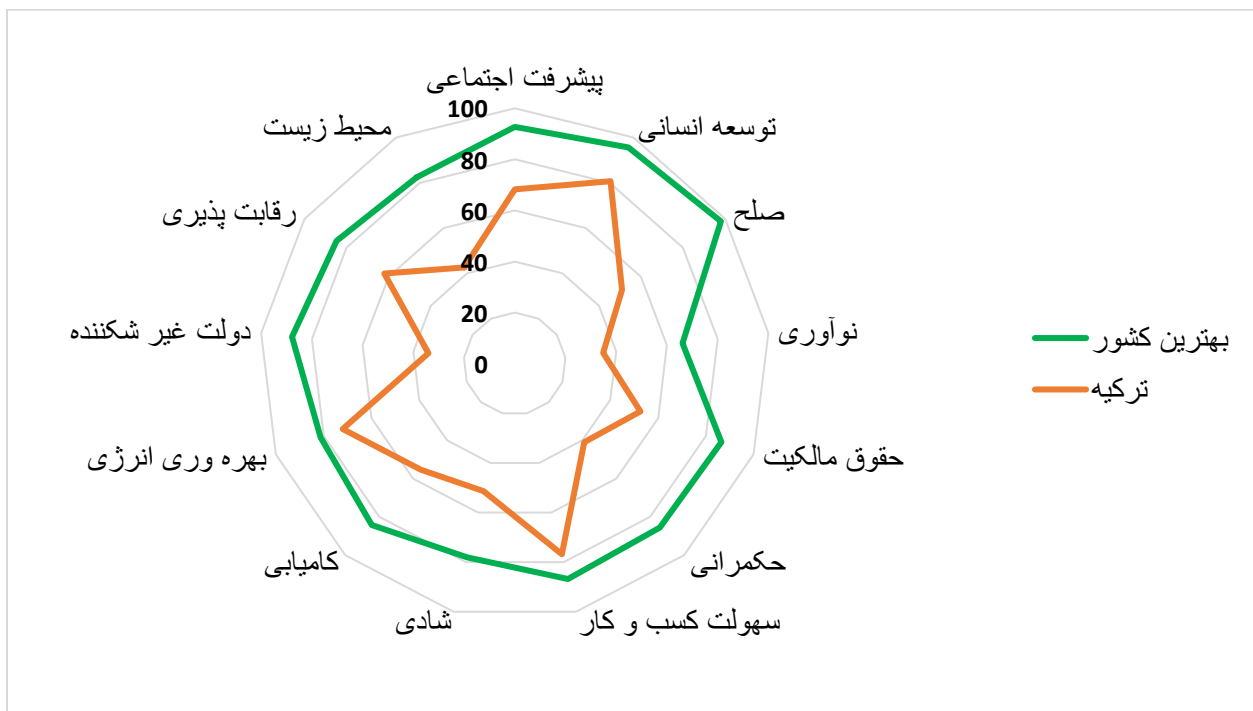
3. Herr, 2013, p 25

۹. ترکیه از نگاه شاخص‌های جهانی توسعه

شاخص‌های جهانی توسعه همه‌ساله از سوی نهادهای بزرگ بین‌المللی نظیر بانک جهانی و اندیشکده‌های معتبر منتشر می‌شوند و روند پیشرفت یا پسرفت کشورها در ابعاد مختلف توسعه را گزارش می‌کنند. این شاخص‌ها ضمن مرور بر عملکرد کشورها با ایجاد امکان مقایسه آنها با یکدیگر سرنخ‌های خوبی برای تحلیل در اختیار ما قرار می‌دهند. در ادامه مروری بر عملکرد ترکیه در ۱۳ شاخص معتبر جهانی خواهیم داشت.

جدول زیر نمره ترکیه در هر یک از شاخص‌های سیزده‌گانه را در مقایسه با عملکرد بهترین کشور در آن شاخص نشان می‌دهد. این شاخص‌ها همگی در سال ۲۰۲۰ منتشر شده‌اند و نمرات از ۱۰۰ محاسبه و استاندارد شده‌اند.

شاخص	عملکرد بهترین کشور	ترکیه
محیط زیست	۸۳	۴۳
رقابت‌پذیری	۸۵	۶۲
دولت غیر شکننده	۸۸	۳۴
بهره‌وری انرژی	۸۱	۷۲
کامیابی	۸۴	۵۵
شادی	۷۸	۵۱
سهولت کسب‌وکار	۸۷	۷۷
حکمرانی	۸۶	۴۱
حقوق مالکیت	۸۷	۵۳
نوآوری	۶۶	۳۵
صلح	۹۸	۵۱
توسعه انسانی	۹۶	۸۱
پیشرفت اجتماعی	۹۳	۶۸

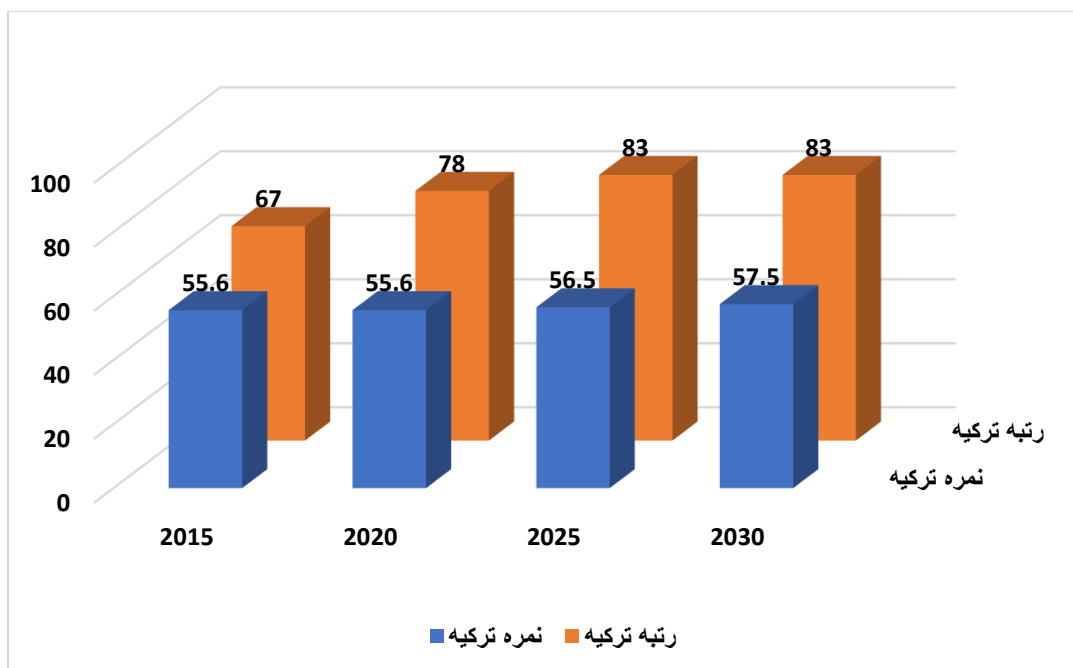
همان‌طور که در نمودار بالا مشخص است ترکیه در شاخص‌هایی نظیر توسعه انسانی (که دربرگیرنده زیرشاخص‌های آموزش، امید به زندگی و تولید ناخالص داخلی سرانه است) و شاخص سهولت کسب‌وکار عملکردی نزدیک به بهترین عملکرد موجود در دنیا را دارد. این نوشتار ما را تا حدودی با راهبردها و سیاست‌های توسعه در راستای سهولت کسب‌وکار در ترکیه آشنا کرد.

اما در مقابل عملکرد ترکیه در شاخص‌هایی نظیر صلح، حکمرانی و دولت (غیر)شکندنده نشان می‌دهد این کشور فاصله زیادی با بهترین کشورهای دنیا دارد. این شاخص‌ها پیام معناداری برای نظام سیاسی در این کشور دارد، چراکه تأیید می‌کنند ترکیه در رسیدن به ثبات سیاسی، تحکیم آزادی‌های مدنی و سیاسی و همچنین ایجاد صلح در درون و بیرون مرزهای این کشور هنوز راه طولانی در پیش دارد. علاوه بر این آمارها نشان می‌دهند چگونه بین شاخص‌های اقتصادی و سیاسی ترکیه شکاف فراوانی وجود دارد.

اما با اتخاذ میانگینی از عملکرد ترکیه در این ۱۳ شاخص که به‌نظر می‌رسد ابعاد اصلی توسعه را پوشش می‌دهند به این نتیجه می‌رسیم که ترکیه در گروه کشورهای «در آستانه توسعه» قرار دارد. یعنی ترکیه کشور توسعه‌یافته‌ای نظیر سوئیس، دانمارک یا سوئد نیست، در گروه کشورهای «پیشرو» در رسیدن به توسعه یعنی کره جنوبی، اسرائیل و ایتالیا هم نیست بلکه کشوری است که پتانسیل خوبی برای ورود به گروه کشورهای پیشرو دارد.

عملکرد کلی ترکیه در این ۱۳ شاخص نشان می‌دهد ترکیه در مجموع به‌لحاظ سطح توسعه همه‌جانبه در زمره کشورهای چون مکزیک، آرژانتین، کویت و چین قرار می‌گیرد.

اما علی‌رغم اینکه ترکیه سرعت زیادی در رشد اقتصادی در پیش گرفته‌است پیش‌بینی رتبه این کشور در سال‌های آینده نویدبخش نیست. این امر از سویی به این سبب است که کشورهای دیگر نظیر چین، روسیه و آذربایجان و برخی کشورهای دیگر در منطقه و آفریقا با سرعتی زیاد در حال رشد هستند و از سوی دیگر پیشرفت ترکیه تا حدود زیادی محدود به حوزه اقتصادی شده و بقیه حوزه‌ها به‌ویژه در قلمرو سیاسی و محیط زیست از رشد عقب مانده‌اند. اگر ترکیه با همین روند ادامه دهد در آینده در مقایسه با دیگر کشورهای رو به رشد در جهان چندان جهش رتبه‌ای را تجربه نخواهد کرد و در ده سال آینده تنها رتبه خود را در توسعه حفظ خواهد کرد هرچند نمره آن بهبود پیدا کند. بنابراین می‌توان گفت وضعیت شاخص‌های سیاسی و زیست‌محیطی ترکیه، آینده توسعه این کشور و جایگاه آن در جهان را تعیین خواهند کرد.

فهرست منابع

- انصاری، جواد (۱۳۸۲)، ترکیه در جست‌وجوی نقشی تازه در منطقه، چاپ اول، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
- دارابزاده، عاطفه؛ وثوقی، سعید؛ قربانی، محمد (۱۳۹۲)، "بررسی فرصتها و چالش‌های گذار به دموکراسی در ترکیه از دهه ۱۹۸۰ تاکنون؛ از منظر نظریه سازه‌انگاری"، پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، سال سوم، شماره ۴، فصلنامه سیاست خارجی، سال بیست و هشتم، شماره ۴.
- علی‌حیدری، محمد؛ رهنورد، حمید (۱۳۹۰)، "نوع‌ثمنی‌گرایی و سیاست خارجی خاورمیانه‌ای ترکیه (با تکیه بر تحولات بهار عربی)"، فصلنامه رهنامه سیاست‌گذاری، سال دوم، شماره ۲.
- اندرو لینکلینتر (ویراستار)، جامعه و همکاری در روابط بین‌الملل، ترجمه: بهرام مستقیمی، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.
- هادیان، ناصر (۱۳۸۹)، سازه‌انگاری: از روابط بین‌الملل تا سیاست خارجی، فصلنامه سیاست خارجی، سال ۱۷، شماره ۴.
- Atan, Serap (2009), "Europeanization of Turkey Peak Business Organisations and Turkey-EU relations", in Uğur, Mehmet; Canefe, Nergis (eds.), Turkey and European Integration: Accession Prospects and Issues, London, New York, Routledge.
- Carley, Partica (1995), Turkey's Role in the Middle East: A Conference Report, Washington: United States Institute of Peace.
- Kirişçi, Kemal (2009) "The Transformation of Turkish Foreign Policy: The Rise of the Trading State", New Perspectives on Turkey, No. 40.

Adham, Khaled (2005) ,Globalization, Neoliberalism And New Spaces Of Capital In Turkey, United Arab Emirates University.

Buch, C. and A. Kachalenz, (2000), worker Remittances and capital flows to developing countries, and kurkut boratar, turkey: financial liberalization, macro economy and patterns of distribution, Ankara university press.

Cin, Dion (2009), a survey Of cultural values of Anatolian businessman, turkey , 4. 4 out of 5.

Freeman, alan (2013), Neo Liberalism In Turkey: A Balance Sheet Of Three Decades, Wea Conference, World Economics Association Newsletter.

Herr, Hansjorg (2013), "Neoliberal Unshared Growth Regime Of Turkey In The Post-2001 Period", Global Labour University, Working Paper No. 19.

Kolluglu, Biray (2008), "Emerging Space Of Neoliberalism: A Gated Town And A Public Housing Project In Istanbul", New Perspective On Turkey, no. 39. 5-48.

Onis, Ziya (2002), Turgut Ozal And His Economic Legacy: Turkish Neo Liberalism In Critical Perspective, Koc University, Istanbul.

Ozatalay, Cem (2011), How To Make The Economy Embedded In Turkey?, Galatasaray University: Department Of Sociology , Ciragan Cad. No. 36, Istanbul.

Sonmez, Omit (2008), Market And Regulatory Reforms In The Turkish Case Of Neoliberalism: Malaises Of A Temporal Disjunction, University Of Utrecht, Netherlands.

- <https://www.worldbank.org/en/country/turkey>

- https://en.wikipedia.org/wiki/Economy_of_Turkey

- https://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2021.pdf

- <https://www.heritage.org/index/country/turkey>

- <https://www.bloomberg.com/news/articles/2021-05-31/turkey-s-economy-outperformed-most-peers-but-at-a-cost-kpc9wch8>

- <https://www.ft.com/content/fa853948-d878-4005-9860-a8469f47d3fd>

- <https://www.reuters.com/article/turkey-economy-growth-int-idUSKBN29D1RK>

- <https://www.britannica.com/place/Turkey>

- https://en.wikipedia.org/wiki/Women_in_Turkey

- <https://eca.unwomen.org/en/where-we-are/turkey>

- www.worldometers.info

- www.theglobaleconomy.com

- www.indexmundi.com